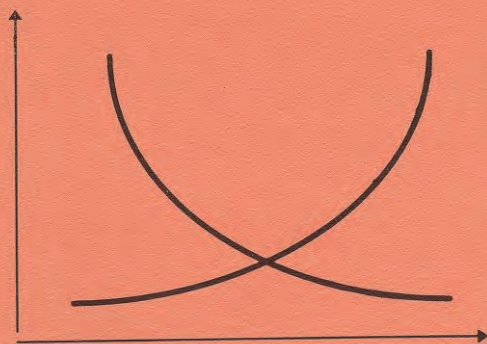
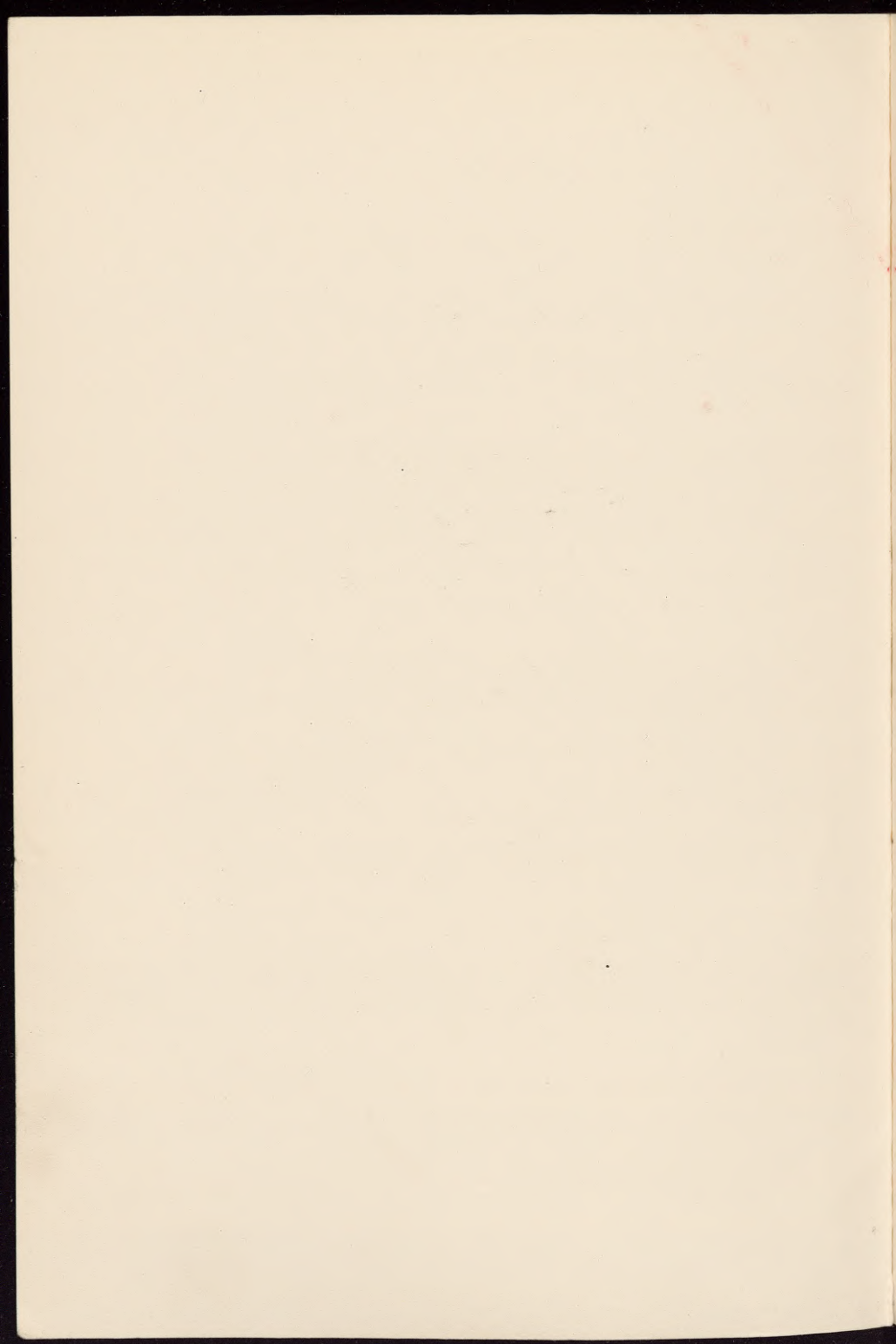

V.BIKSE

TIRGUS EKONOMIKAS PAMATI

95-3
L 635

L
3

Valsts administrācijas skola

V.BIKSE
**TIRGUS
EKONOMIKAS
PAMATI**

II daļa

Mācību līdzeklis

Valsts administrācijas skola
Rīga 1996

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

~~96-11499~~

0305050977

Mācību līdzeklis paredzēts studentiem un
citiem interesentiem, kuri apgūst tirgus
ekonomikas pamatus.

© Valsts administrācijas skola, 1996

SATURS

1. MAKROEKONOMIKAS PAMATRĀDĪTĀJI.....	4
1.1. Nacionālais kopprodukts un iekšzemes kopprodukts	5
1.2. Iekšzemes kopprodukta aprēķināšanas metodes	9
1.2.1. Iekšzemes kopprodukta aprēķināšana pēc pievienotās vērtības metodes	9
1.2.2. Iekšzemes kopprodukta aprēķināšana pēc izdevumu un ienākumu metodes.....	20
1.3. Cenu līmenis. Nominālais un reālais iekšzemes kopprodukts	31
1.4. Cenu indeksi	36
1.5. Iekšzemes kopprodukts un iedzīvotāju labklājība	40
1.6. Ekonomikas izaugsme.....	45
2. BANKAS UN MONETĀRĀ POLITIKA.....	53
2.1. Divlīmeņu banku sistēma	53
2.2. Komercbanku darbība.....	57
2.3. Kredīts, tā avoti un formas.....	69
2.4. Centrālā banka un tās funkcijas.....	83
2.5. Naudas pieprasījums	88
2.6. Naudas piedāvājums	91
2.7. Banku naudas veidošanas mehānisms. Naudas pavairotājs (<i>multiplikators</i>).....	96
2.8. Naudas pieprasījuma un piedāvājuma sakarība.....	100
2.9. Naudas piedāvājuma regulēšana	103
2.9.1. Operācijas ar vērtspapīriem naudas tirgū.....	103
2.9.2. Refinansēšanas kredītu likmes mainīšana.....	104
2.9.3. Obligāto naudas rezervju likmes mainīšana..	105
2.9.4. "Lētās naudas" un "dārgās naudas" politika	106
Izmantotā literatūra	108

1. MAKROEKONOMIKAS PAMATRĀDĪTĀJI

Studējot tirgus ekonomikas pirmo daļu, tika noskaidrots, ka ekonomiskās parādības jāanalizē divos saimniekošanas līmeņos: mikroekonomikas un makroekonomikas līmenī. Mikroekonomika dod zināšanas par individuālās saimnieciskās vienības rīcības motīviem. Savukārt makroekonomika izskaidro cēloņsakarības tautsaimniecības līmenī; tā parāda, kā funkcionē ekonomiskā sistēma kopumā: kāds ir ražošanas apjoms, vidējais cenu līmenis, nodarbinātība, iedzīvotāju reālie ienākumi noteiktā laika periodā.

Visas makroekonomiskās parādības atrodas savstarpējā mijiedarbībā. Tās ir cieši saistītas gan ar valdības politiku, gan arī ar mikroekonomiku.

Valdības darbība, kura tieši ietekmē tautsaimniecību kopumā, tiek dēvēta par makroekonomisko politiku. Galvenie instrumenti, ar ko valdība iedarbojas uz valsts ekonomikas funkcionēšanu kopumā, ir nodokļu likmes, Valsts budžeta izdevumi, subsīdijas, procenta likmes, naudas apgrozības regulēšana un citi.

Makroekonomiku nevar skatīt atrauti no mikroekonomikas. Ekonomiskās darbības rezultāti tautsaimniecības līmenī lielā mērā ir atkarīgi no atsevišķu uzņēmumu saimnieciskās darbības.

Tiešām, ja apskata konkrētas valsts ekonomiku kopumā, tad redzam, ka to veido daudzas jo daudzas atsevišķas saimnieciskās vienības. Tie ir uzņēmumi, firmas, nozares, dažāda veida tirgi, bankas u.tml. Katra

atsevišķa vienība ražo preces vai sniedz pakalpojumus; tos pārdod un gūst ieņēmumus. Lai nodrošinātu labākus saimnieciskās darbības rezultātus, tā rūpējas par ražošanas izmaksu minimizēšanu un peļņas maksimizēšanu. Tikai tādā gadījumā atsevišķs uzņēmums var iegūt lielāku peļņu un tautsaimniecības mērogā nodrošināt labākas attīstības iespējas.

Apskatot makroekonomiku, ir ļoti svarīgi izmērīt konkrētas valsts ekonomisko aktivitāti, noteikt rādītājus, kuri atspoguļo tās ekonomiskās darbības rezultātus kopumā. Galvenie makroekonomikas rādītāji ir nacionālais kopprodukts, iekšzemes kopprodukts, tīrais iekšzemes kopprodukts, nacionālais ienākums un citi.

1.1. Nacionālais kopprodukts un iekšzemes kopprodukts

Nacionālais kopprodukts (Gross National Product – GNP)¹ ir noteiktas valsts pastāvīgo iedzīvotāju gada laikā saražotās galapreces un pakalpojumi naudas izteiksmē kā pašu zemē, tā arī ārzemēs.

Ir jāatceras, ka, aprēķinot nacionālo kopproduktu, tajā tiek ieskaitītas tikai tās galapreces un pakalpojumi, kas ražoti, izmantojot, piemēram, Latvijas pastāvīgiem iedzīvotājiem piederošos resursus: zemi, kapitālu, darbu, uzņēmējspējas kā savā valstī, tā arī ārzemēs. Turpretī

¹ Turpmāk saīsinājumi tekstā tiek lietoti, izmantojot ekonomisko jēdzienu nosaukumu pirmos burtus angļu valodā.

ārzemju firmās un uzņēmumos, kuri izvietoti Latvijas teritorijā, saražoto galaproduktu nacionālā kopproduktā neieskaita. Nacionālo kopproduktu iegūst, ja iekšzemes kopproduktam pieskaita no citām valstīm saņemtos īpašuma ienākumus un atlīdzību nodarbinātajiem, bet atņem citu valstu saņemtos īpašuma ienākumus un atlīdzību nodarbinātajiem.

Latvijas Republikas Valsts statistikas komiteja, vadoties no Apvienoto Nāciju un citu starptautisko organizāciju izstrādātās un 1993. gadā izdotās "Nacionālo kontu sistēmas" aprēķina *iekšzemes kopprodukta rādītāju*. Tāpēc arī šī darba autors turpmāk apskata un analizē galvenokārt iekšzemes kopprodukta rādītāju.

Iekšzemes kopprodukts (Gross Domestic Product – GDP) atšķirībā no nacionālā kopprodukta, ir noteiktas valsts tautsaimniecībā gada laikā saražotais galaprodukts naudas izteiksmē.

Tādējādi iekšzemes kopproduktā tiek ietvertas valsts teritorijā saražotās galapreces un pakalpojumi neatkarīgi no tā, vai to ražošanā ir izmantoti savas valsts pastāvīgiem iedzīvotājiem vai ārzemniekiem piederošie ražošanas resursi.

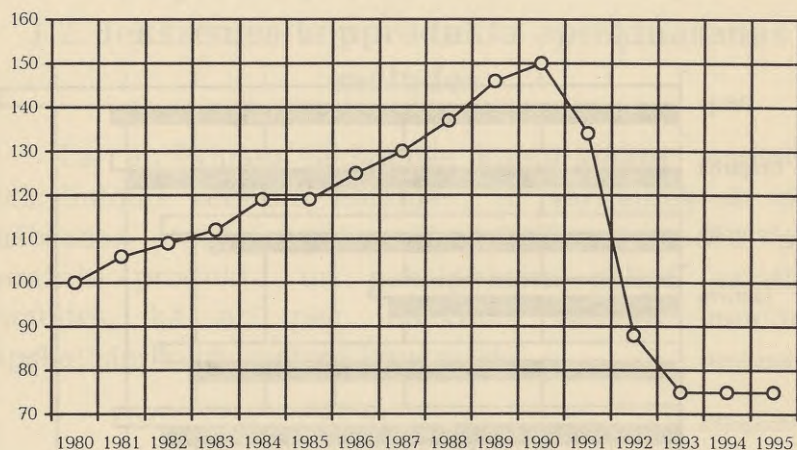
Latvijas iekšzemes kopprodukta dinamika laikā no 1980. – 1995. gadam ir parādīta 1. shēmā.

1. shēmas dati rāda, ka minētajā laika posmā visaugstākais iekšzemes kopprodukta ražošanas līmenis Latvijā tika sasniegts 1990. gadā. Taču pēdējos piecos gados tā ražošana ir krietni samazinājusies. Tagad salīdzinājumā ar 1990. gadu iekšzemes kopprodukta apjoms ir par 50% mazāks. Tas nozīmē, ka pat ASV Lielās Depresijas laikā 30. gados nebija tik krasas

iekšzemes kopprodukta samazināšanās. Toreiz tas samazinājās tikai par 30%.

1. shēma

Latvijas iekšzemes kopprodukta ražošanas dinamika*
(1980 = 100)

* Shēma izveidota pēc šādiem avotiem: Latvijas statistikas gadagrāmata, 1995. – R., –34. lpp.; autora aprēķins par 1995. g.

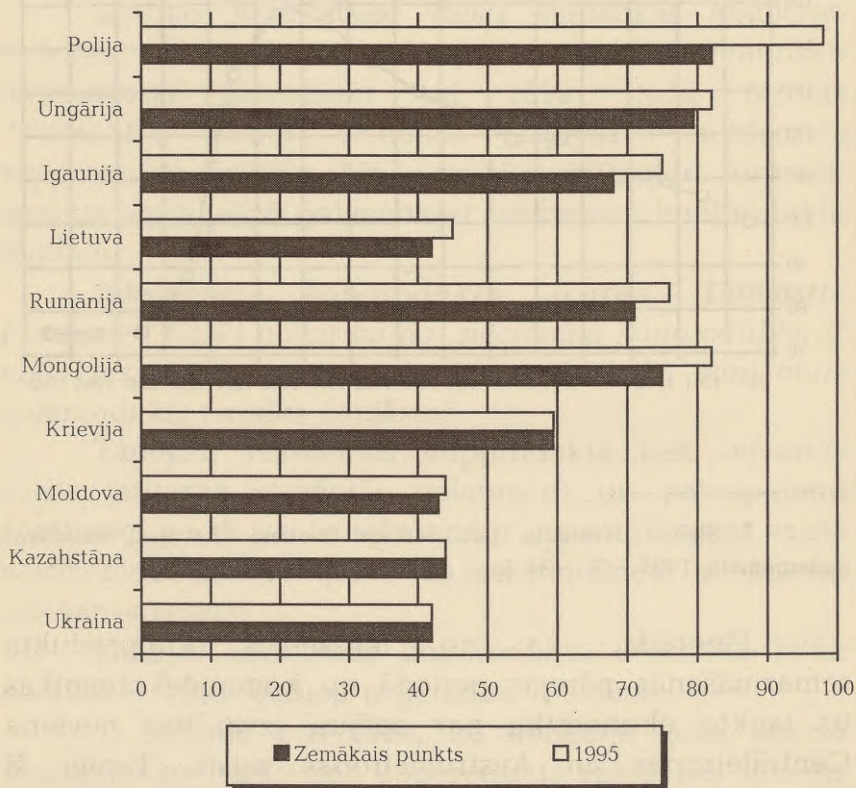
Jānorāda, ka no iekšzemes kopprodukta samazināšanās pārejas periodā no komandekonomikas uz jaukto ekonomiku nav spējusi izvairīties neviena Centrāleiropas un Austrumeiropas valsts. Tomēr šī samazinājuma apjoms un dinamika dažādās valstīs ir bijusi ļoti atšķirīga (sk. 1. diagrammu).

Diagramma rāda, ka tajās valstīs, kuras nebija iekļautas PSRS sastāvā, iekšzemes kopprodukta

samazinājums salīdzinājumā ar 1989. gadu bija daudz

1. diagramma

Iekšzemes kopprodukta apjoms valstīs 1995. gadā*
(procentos salīdzinājumā ar 1989. gadu)

* From Plan to Market: World Development Report, 1996: –
Oxford University Press. – P. 26.

mazāks. Jānorāda, ka Polija ir kļuvusi par pirmo valsti, kura pirmsreformu ražošanas līmeni jau ir gandrīz sasniegusi.

1.2. Iekšzemes kopprodukta aprēķināšanas metodes

Lai aprēķinātu iekšzemes kopproduktu, statistikā tiek lietotas vairākas metodes. To var aprēķināt pēc ražošanas procesā pievienotās vērtības metodes, pēc saražoto produktu un pakalpojumu galīgā patēriņa metodes, kā arī pēc ienākumu sadales metodes. Apskatīsim katru metodi konkrētāk.

1.2.1. Iekšzemes kopprodukta aprēķināšana pēc pievienotās vērtības metodes

Jebkura sabiedrība vēlas zināt par saimnieciskās darbības sasniegumiem ne tikai atsevišķa uzņēmuma ietvaros, bet arī visas tautsaimniecības līmenī. Lai to nodrošinātu, tiek veikta visos ražošanas posmos ražoto preču un pakalpojumu uzskaitē naturālā un vērtības izteiksmē. Iekšzemes kopprodukta aprēķināšanas īpatnība ir tāda, ka, lai noteiktu tā lielumu, netiek ņemts vērā viss kopējais preču un pakalpojumu apjoms, bet gan tikai saražotais galaprodukts gada laikā. Lai labāk saprastu iepriekšteikto, apskatīsim šādu piemēru (sk. 1. tabulu).

Lopkopības produktu ražošana
(skaitļi nosacīti)

Saražotā produkcija naturālā izteiksmē	Mēra vienība	Dau- dzums	Vienības cena (Ls)	Kop- summa (Ls)
Gaļa	t	100	500	50 000
Piens	t	100	100	10 000
Olas	gab.	1000	0,05	500
Vilna	t	100	100	10 000
Kopā:	x	x	x	70 500

Tabulas dati rāda, ka valstī ir saražotas lopkopības preces par 70500 latiem. Šis skaitlis parāda kopējo saražoto preču vērtību jeb sabiedrisko kopproduktu, bet nevis iekšzemes kopprodukta lielumu. Tas ir tāpēc, ka skaitlis 70500 ietver kā starpprodukta, tā arī galaprodukta vērtību. Bet, iekšzemes kopproduktu aprēķinot, tajā tiek ietverta tikai galaprodukta vērtība. Tas nozīmē, ka, lai noskaidrotu iekšzemes kopproduktu, tā aprēķināšanā, ir svarīga vēl divu kategoriju – *starpprodukta un galaprodukta* – izpratne.

Starpprodukts un galaprodukts

Starpprodukts ir pirtās preces (materiāli, izejvielas, kurināmais, enerģija u.c.), kas tiek izmantotas kā resursi iekšzemes kopprodukta ražošanai, t.i, to preču un pakalpojumu ražošanai, kas paredzētas galīgam patēriņam.

Starpprodukts ietver atkārtotu vērtību atbilstoši sabiedriskā darba dalīšanai un ražošanas specializācijai; reālajā saimniekošanas praksē notiek daudzu izejvielu, materiālu un citu darba priekšmetu vairākkārtēja pirkšana un pārdošana, lai ražotu preces, kas paredzētas galīgam patēriņam. Līdz ar to starppreču vērtība tiek ieskaitīta starpproduktā atkārtoti. Piemēram, lai vieglā automašīna kļūtu par galapreci, vispirms ir jāiegūst dzelzs rūda; tad tā ir jāpārstrādā, lai saražotu tēraudu un atbilstošus velmējumus. Turklāt ir jāsaražo vēl daudz citu komponentu, piemēram, krāsas, plastmasas, kas nepieciešamas automašīnas izgatavošanai.

Ja visu ražošanas stadiju starpprodukta vērtība tiktu ietverta automašīnas mazumtirdzniecības cenā, tad tā tiktu mākslīgi paaugstināta. Lai izvairītos no starppatēriņa preču dubultuzskaites, tad iekšzemes kopproduktā tiek ietverts tikai galaprodukts. Šajā gadījumā visu galapreču un pakalpojumu vērtība tiek uztverta tikai vienu reizi ar mazumtirdzniecības cenu starpniecību.

Tādējādi galaprodukts ir preces un pakalpojumi, kas saražoti gada laikā un paredzēti galīgam patēriņam. Tas ietver patēriņa priekšmetus: ilglietošanas preces – ledusskapjus, mēbeles, divriteņus u.c. un tūlītējā patēriņa preces – maizi, pienu, sviestu, krējumu, apģērbus, apavus u.c., kā arī kapitālpreces jeb ražošanas līdzekļus. Tie netiek tālāk pārstrādāti ražošanas procesā, bet gan tiek izmantoti kā investīcijas, lai nomainītu novecojušās iekārtas un paplašinātu ražošanu.

Jāpiebilst, ka iekšzemes kopproduktā tiek ieskaitīta arī tā gatavā produkcija, kas ir saražota

konkrētā gadā, bet nav realizēta un atrodas uzņēmumu noliktavās kā *krājumi*.

No starpprodukta vērtības vairākkārtējas uzskaites ir iespējams izvairīties, ja iekšzemes kopproduktu aprēķina pēc *pievienotās vērtības metodes*. Šajā gadījumā tiek summēta visu ekonomiskās darbības veidu pievienotā vērtība katra ražošanas procesa pēdējā stadijā.

Pievienotā vērtība veidojas kā starpība starp kopējo preču un pakalpojumu vērtību un ražošanā izliedotā starpprodukta vērtību.

Preču un pakalpojumu vērtība jeb sabiedriskais kopprodukts ir gada laikā valstī saražoto preču un pakalpojumu vērtība realizācijas cenās.

Pievienotā vērtība ietver šādus elementus: pamatlīdzekļu nolietojumu jeb amortizāciju, zemes renti, darba samaksu, procentus un peļņu.

Apskatīsim katru pievienotās vērtības komponentu atsevišķi. Studējot mikroekonomiku, redzējām, ka uzņēmums, realizējot preces un pakalpojumus, iegūst ieņēmumus. Makroekonomikas līmenī šie ieņēmumi parādās kā visu preču un pakalpojumu vērtība realizācijas cenās jeb sabiedriskais kopprodukts. No pēdējā tiek atskaitīta galaprodukta ražošanai izliedotā starpprodukta vērtība. Atlikums ir pievienotās vērtības kopsumma. Pievienoto vērtību veido šādi elementi:

1. *Ikgadējie pamatlīdzekļu nolietojuma atskaitījumi.* Tie ir amortizācijas fonda līdzekļi, kurus grāmatvedība uzskaita kā uzņēmuma ienākumus.

2. Pievienotās vērtības lielāko daļu sastāda *atlīdzība tautsaimniecībā nodarbinātajiem par ieguldīto*

darbu preču un pakalpojumu ražošanā valsts un privātajos uzņēmumos. Tā parādās darba algas un dažādu maksājumu veidā. Tie ir sociālās apdrošināšanas un nodrošināšanas maksājumi pensiju fondiem, slimo kasēm, bezdarbnieku pabalstiem u.c.

3. Pievienoto vērtību veido arī *rentes ienākumi*. Tie ietver visu veidu maksājumus par privātīpašuma izmantošanu rentes un subsīdiju veidā.

4. Pievienotās vērtības elements ir arī *procentu maksājumi*. Tie ir ienākumi, ko saņem naudas aizdevēji par izsniegtiem kredītiem, kuri kalpo jaunu vērtību radīšanai.

5. Pievienotās vērtības svarīgs elements ir *peļņa*. Tie ir visu veidu ienākumi, kurus saņem privātīpašnieks, akcionāri (dividendes), Valsts budžets (peļņas vai ienākuma nodokļa veidā) un uzņēmumi (nesadalītās peļņas veidā, kuru parasti izlieto investīcijām – pamatkapitāla palielināšanai).

Pievienotā vērtība kalpo tādu netiešo nodokļu aprēķināšanai kā apgrozījuma, muitas un akcīzes nodoklis. Tos maksā produkcijas realizācijas brīdī.

Lai labāk izprastu to, kā tiek aprēķināts iekšzemes kopprodukts pēc pievienotās vērtības metodes, apskatīsim šādu piemēru. Pieņemsim, ka, lai no vilnas auduma uzšūts uzvalks kļūtu par galapreci, tā izgatavošanā ir piecas secīgas ražošanas stadijas (sk. 2. tabulu).

2. tabulas dati rāda, ka vilnas auduma uzvalka kā galapreces mazumtirdzniecības cena ir 350 lati. Taču, lai uzšūtu uzvalku, vispirms vajadzēja izaudzēt aitas, lai iegūtu no tām vilnu. Otrā ražošanas stadijā firma B

nopirka vilnu par 120 latiem, pārstrādāja to dzijā, no tās

2. tabula

**Pievienotā vērtība piecu stadiju
ražošanas procesā ***

Ražošanas stadija	Starp- produkta vērtība	Pievienotā vērtība	Ieņēmumi no produkcijas pārdevumiem
Firma A, aitu audzēšana	0	120	120
Firma B, vilnas pārstrāde	120	60	180
Firma C, uzvalku šūšana	180	40	220
Firma D, vairumtirdzniecība	220	50	270
Firma E, mazumtirdzniecība	270	80	350
Kopējā preču un pakalpojumu vērtība	X	X	1140
Pievienotā vērtība	X	350	X
Starpprodukta vērtība	790	X	X

* Tabula ir sakārtota pēc avota: McConnell C. R., Brue S. L. Economics Principles, Problems, and Policies. – 13th Edition. – New York: McGRAW –Hill, Inc., 1996. – P. 121.

izgatavoja audumu un to kā starppreci pārdeva šūšanas firmai C. Taču auduma realizācijas cena ir nevis Ls 120, bet gan – Ls 180. Starpība ir Ls 60, ko firma B pievieno pie saražotā auduma vērtības, lai varētu samaksāt

visiem, kuri izmantoja savus resursus vilnas pārstrādē un auduma ražošanā. Strādnieki par savu darbu saņēma darba

algu, uzņēmēji – peļņu, zemes īpašnieki – renti, kapitāla īpašnieki – procentu. Tādējādi šis piemērs liecina, ka katrā ražošanas stadijā tiek radīta pievienotā vērtība, lai, saražoto precī realizējot, iegūtu naudas līdzekļus kā ienākumu par izlietotajiem ražošanas faktoriem: dabas resursiem, cilvēka darbu, kapitālu un uzņēmējspējām.

No visa augstākteiktā varam izdarīt šādus secinājumus.

1. Iekšzemes kopproduktu veido pievienoto vērtību summa, ko katrs ražotājs pievieno savam produktam gada laikā. Mūsu piemērā šo summu sastāda: $120 + 60 + 40 + 50 + 80 = 350$.

2. Iekšzemes kopproduktu veido galaprodukta vērtība, kas ir vienāda ar visu ražotāju pievienoto vērtību summu gada laikā. Mūsu piemērā šo summu sastāda: $350 = 350$.

3. Iekšzemes kopproduktu aprēķina, atskaitot no visu preču un pakalpojumu vērtības realizācijas cenās starpprodukta vērtību. Mūsu piemērā tas ir: $1140 - 790 = 350$.

4. Starpprodukta vērtība dažādās ražošanas stadijās tiek ieskaitīta vairākkārt ($120 + 180 + 220 + 270 = 790$), tāpēc šo lielumu nevar izmantot iekšzemes kopprodukta aprēķināšanā.

Pēc pievienotās vērtības metodes aprēķināto Latvijas iekšzemes kopproduktu parāda 2. diagramma.

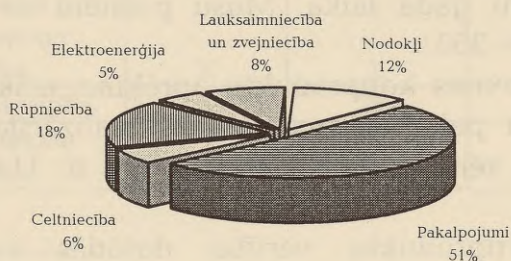
Latvijas iekšzemes kopprodukta struktūras izmaiņas pa darbības veidiem laika posmā no 1990. līdz 1994. gadam parāda 3. tabulas dati.

3. tabulas dati rāda, ka 1994. gadā salīdzinājumā ar 1990. gadu iekšzemes kopprodukta struktūrā ir notikušas būtiskas izmaiņas. Tajā ir samazināties visu galveno tautsaimniecības nozaru – lauksaimniecības, rūpniecības un celtniecības – īpatsvars, bet pieaudzis pakalpojumu un nodokļu maksājumu īpatsvars.

Pēc Pasaules Bankas datiem ir izveidota 3. diagramma, kas parāda privātā sektorā saražoto preču un pakalpojumu īpatsvaru bijušā sociālistiskā bloka valstu iekšzemes kopproduktā.

2. diagramma

**Latvijas iekšzemes kopprodukta sadalījums
pa darbības veidiem 1994. gadā***
(faktiskajās cenās)

* Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R., 1995. – jūl.
– 17. lpp.

Latvijas iekšzemes kopprodukta struktūra pa darbības veidiem*

(faktiskajās cenās; procentos)

	1990	1991	1992	1993	1994
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Iekšzemes kopprodukts <i>tajā skaitā:</i>	100	100	100	100	100
Kopējā pievienotā vērtība bāzes cenās <i>no tās pa darbības veidiem:</i>	96,4	97,1	93,4	90,8	88,3
Lauksaimniecība, medniecība un mežsaimniecība	20,3	21,3	16,1	10,6	7,8
Zvejniecība	0,8	1,2	0,4	0,1	0,1
Iegūstošā rūpniecība	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2
Apstrādājošā rūpniecība	33,2	34,7	26,4	20,9	18,5
Elektroenerģija, gāze un ūdensapgāde	1,7	2,2	1,4	6,8	5,3
Celtniecība	9,4	5,6	4,7	3,9	5,7
Pakalpojumi <i>tajā skaitā:</i>	30,8	32,0	44,4	48,3	50,7
Vairumtirdzniecība un mazumtirdzniecība; automobiļu un motociklu, personisko mantu un māsaimniecības piederumu remonts	5,3	8,8	10,8	7,7	8,8
Viesnīcas un restorāni	1,3	2,6	2,7	1,0	0,9
Transports un sakari	10,5	7,2	16,6	21,0	19,4
Finanses	1,7	1,3	3,9	3,7	6,7

1.	2.	3.	4.	5.	6.
Nekustamo īpašumu izmantošana; noma un komercdarbība	4,2	3,6	2,5	3,4	2,6
Valsts pārvalde un aizsardzība; obligātā sociālā apdrošināšana	0,7	0,9	1,3	2,8	3,4
Izglītība	2,5	2,6	2,9	4,0	4,1
Veselības aizsardzība un sociālā aprūpe	1,7	1,8	1,9	2,7	2,8
Citi komunālie, sociālie un individuālie pakalpojumi	2,9	3,1	1,7	2,0	2,2
Produktu nodokļi (mīnus subsīdijas)	3,6	2,9	6,6	9,2	11,7

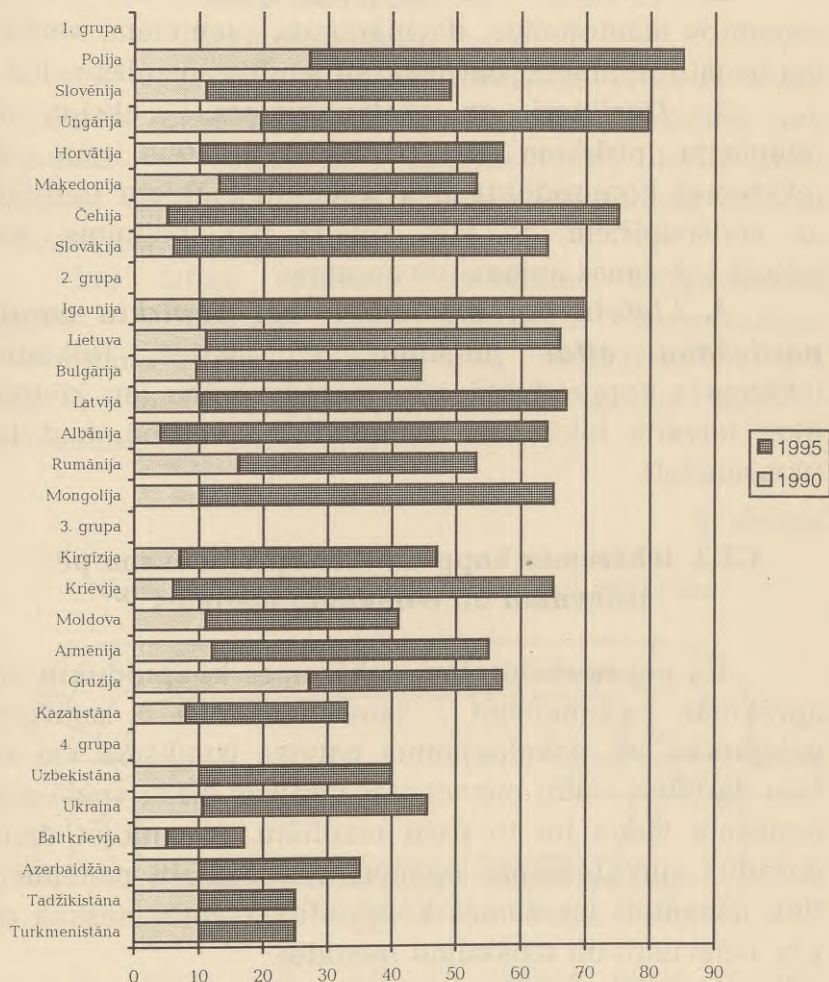
 * Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R., 1995. – Jūl.
 – 16. lpp.

Tādējādi, pēc pievienotās vērtības metodes aprēķināts iekšzemes kopprodukta rādītājs dod iespēju novērtēt katra darbības veida — nozares — ieguldījumu valsts ekonomikas kopējos rezultātos.

Jānorāda, ka iekšzemes kopprodukta aprēķināšanā tiek ievērota tikai no jauna radītā produkta vērtība noteiktā laika periodā. Taču pastāv ļoti daudz ārpusražošanas darījumu, kuri nerada jaunas vērtības. Tāpēc tie netiek ietverti iekšzemes kopproduktā.

3. diagramma

**Privātajā sektorā saražoto preču un pakalpojumu
īpatsvars iekšzemes kopproduktā***
(procentos)

* World Development Report, 1996. – P. 15.

Galvenie ārpusražošanas darījumi ir šādi.

1. *Valsts maksājumi.* Tie ietver sociālo apdrošināšanu, bezdarba pabalstus, pensijas un citus maksājumus.

2. *Privātie transfertmaksājumi.* Tie ietver saņemtos mantojumus, dāvinājumus, piemēram, vecāku vai bagātu radnieku dāvanas, stipendijas naudas veidā.

3. *Darījumi ar vērtspapīriem,* akciju un obligāciju pirkšana un pārdošana. Jāteic gan, ka iekšzemes kopproduktā tiek ieskaitīti mākleru darījumi ar vērtspapīriem, jo viņi sniedz pakalpojumus, kas sekmē ražošanas apjoma pieaugumu.

4. *Lietotu vai arī jaunu, bet nopirkto mantu pārdošana citai personai* arī netiek ieskaitīta iekšzemes kopproduktā: šo mantu vērtība jau kādreiz tikai ietverta iekšzemes kopprodukta vērtībā, kad tas tika saražots.

1.2.2. Iekšzemes kopprodukta aprēķināšana pēc izdevumu un ienākumu metodes

Kā jau noskaidrojām, iekšzemes kopproduktu var aprēķināt, summējot tautsaimniecībā saražotās galapreces un pakalpojumus naudas izteiksmē vai arī visu darbības veidu pievienotās vērtības. Šādā veidā mēs iegūstam vienu un to pašu rezultātu, izmantojot divus dažādus aprēķināšanas paņēmienus. Šie abi paņēmieni tiek izmantoti iekšzemes kopprodukta aprēķināšanā arī pēc izdevumu un ienākumu metodes.

No vienas puses, notiek saražotā galaprodukta patēriņš. Vadoties no "Nacionālo kontu sistēmas",

statistikā tiek uzskaitīti visi naudas izdevumi, preču un pakalpojumu pirkšanai. Tie ir paredzēti:

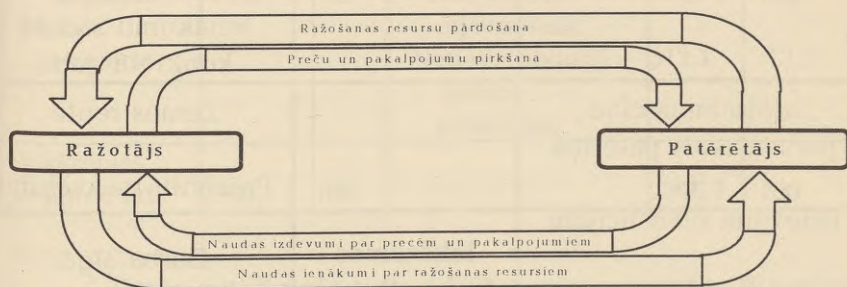
- ♦ personiskam patēriņam;
- ♦ investīcijām jeb kopkapitāla uzkrāšanai;
- ♦ valsts pārvaldei;
- ♦ neto eksportam.

No otras puses, notiek ražošanas procesā radīto ienākumu (pievienotās vērtības) sadale. Statistikā tiek uzskaitīti visi ienākumi – zemes rente, darba alga, procenti un peļņa –, kas pienākas ražošanas resursu īpašniekiem.

Lai labāk saprastu iekšzemes kopprodukta, naudas ienākumu un izdevumu kopsakarības atcerēsimies mums jau zināmo vienkāršoto tirgus modeli, kas atspoguļo preču un naudas kustību tautsaimniecībā (sk. 2. shēmu).

2. shēma

Naudas, ienākumu un izdevumu plūsmas

2. shēma rāda, ka, no vienas puses, notiek saražoto galapreču un pakalpojumu pirkšana, bet, no otras puses, naudas izdevumi par šo precu iegādi nonāk

atpakaļ uzņēmēju kasēs kā ieņēmumi par realizēto produkciju. Tālāk šie kopējie ieņēmumi tiek izmantoti, lai segtu izmaksas par starppatēriņa precēm un nodrošinātu ienākumu ražošanas resursu pārdevējiem.

Iekšzemes kopprodukta aprēķināšana pēc naudas izdevumiem par galaprecēm un pakalpojumiem un naudas ienākumiem atspoguļo šo kopproduktu kā no patērētāja, tā arī no ražotāja aspekta. Tas nozīmē, ka patērētāja izdevumus par produktu iegādi saņem ražotājs, lai veidotu ienākumus. Augstākteikto atspoguļosim 4. tabulā.

4. tabula

Iekšzemes kopprodukta elementi pēc izdevumu un ienākumu metodes

Naudas izdevumi par konkrētā gadā saražotām un iegādātām precēm un pakalpojumiem		Naudas ienākumi par resursu izmantošanu preču un pakalpojumu ražošanā jeb ienākumu sadale konkrētā gadā
Mājsaimniecību personiskais patēriņš + Izdevumi investīcijām + Valdības izdevumi + Neto eksports (eksports mīnus imports)	Iekšzemes kopprodukts	Zemes rente + Procentu maksājumi + Darba alga + Peļņa + Pārējie ienākumi

Latvijas iekšzemes kopproduktu, ievērojot naudas izdevumus un ienākumus, parāda 5. tabulas dati.

5. tabula

**Pēc divām metodēm aprēķinātais Latvijas iekšzemes
kopprodukts 1995. gadā***
(faktiskajās cenās)

Izdevumu metode			Ienākumu metode		
Izdevumi galapreču un pakalpojumu iegādei			Gūto ienākumu sadale		
	Milj. latu	%		Milj. latu	%
Personiskais patēriņš	1368,5	58,0	Atlīdzība tautsaimniecībā nodarbinātiem	1133,6	48,0
Kopējās investīcijas	392,1	16,6	Renta, procenta likmju maksājumi	283,0	12,0
Valsts pārvaldes patēriņš	489,1	20,7	Tīrā operāciju peļņa	332,0	14,1
Krājumu izmaiņas	126,0	5,3	Pamatkapitāla atjaunošana	300,0	12,7
Neto eksports	-15,0	-0,6	Netiešie nodokļi (mīnus subsīdijas)	312,1	13,2
Iekšzemes kopprodukts	2360,7	100		2360,7	100

* Tabula sastādīta pēc avota: LR Ekonomikas ministrijas "Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību". – R., 1996. – Jūn. – 17., 21. lpp.

Tālāk noskaidrosim, ko nozīmē katrs iekšzemes kopprodukta elements pēc izdevumu un ienākumu metodes.

Vispirms apskatīsim, kas pērk gada laikā saražotās galapreces un pakalpojumus. Tie ir četri iespējamie patērētāji.

1. Lielāko daļu no iekšzemes kopprodukta izmanto **mājsaimniecības personiskajam patēriņam** (*Consumption – C*). Lai apmierinātu savas vajadzības, iedzīvotāji pērk kā pašu zemē saražotās, tā arī importa preces. Statistika personiskā patēriņa izdevumus nacionālajos kontos iedala trīs grupās:

- ♦ ***ir ilglietošanas preču patēriņš***. Pie tādām precēm tiek pieskaitītas visas tās preces, kuru lietošanas ilgums ir garāks par vienu gadu. Tie galvenokārt ir sadzīves priekšmeti: mēbeles, automašīnas u.c.;

- ♦ ***kārtējā patēriņa preces***, kuras tiek patērētas uzreiz vai to kalpošanas ilgums ir īsāks par vienu gadu. Pie šīs grupas precēm pieder arī apģērbi un apavi, kaut gan to kalpošanas ilgums var būt garāks par vienu gadu, piemēram, virsmēteļi, ziemas apavi u.tml. mantas;

- ♦ ***pakalpojumi***, piemēram, juridiskās konsultācijas, kredītiestāžu, izglītības, medicīnas iestāžu u.tml. pakalpojumi.

Šajā grupā ieskaita arī *ārpustirgus patēriņu*. Tas ir tāds produktu patēriņš, kuri nenonāk tirgū, piemēram, fermeru saimniecībās saražotie un viņu ģimenēs patērētie pārtikas produkti.

Tādējādi mājsaimniecību izdevumi ir tie patēriņa priekšmeti un pakalpojumi, par kuriem iedzīvotāji ir samaksājuši ar saviem naudas līdzekļiem vai arī saražojuši paši.

Jānorāda, ka šajā grupā netiek ieskaitīti izdevumi nekustamā īpašuma pirkšanai, piemēram, dzīvojamās mājas iegādei; tās ir investīcijas preces.

2. Daļu gada laikā saražoto preču izmanto arī uzņēmumi kā investīcijas jeb kapitālpreces. Tās ekonomiskajā literatūrā tiek dēvētas par **kopējām privātām pašzemes investīcijām** (*Gross investment – Ig*). Tie ir uzņēmumu izdevumi šādām vajadzībām: *pirmkārt*, nolietotā pamatkapitāla atjaunošanai – šim nolūkam kalpo amortizācijas fondā uzkrātie naudas līdzekļi; *otrkārt*, līdzekļi pamatkapitāla palielināšanai – šim nolūkam ir nepieciešami papildu līdzekļi. Tās ir **tīrās privātās iekšzemes investīcijas** (*Net investment – In*). Tajās tiek ieskaitīti visi jauna pamatkapitāla veidošanai izlietotie izdevumi, t.i., visu veidu celtniecībai, izdevumi dažādu ražošanas faktoru iegādei.

Terminu *pašzemes investīcijas* nosaukumā lieto tāpēc, lai atšķirtu pašzemju pastāvīgo iedzīvotāju izdarītos kapitāla ieguldījumus no *ārzemju* investīcijām. Pēdējās tiek atspoguļotas valsts *ārējo maksājumu bilancē*. Taču *pašzemes investīcijas* nenozīmē to, ka visi šie ieguldījumi tiek veikti pašu valstī: daļa no tām tiek ieguldīta arī ārvalstīs.

Pie investīcijām pieskaita arī **gatavās produkcijas krājumu izmaiņas**. No augstākteiktā jau zinām, ka iekšzemes kopproduktā tiek ietverts gada laikā saražotais, bet nerealizētais galaprodukts. Tas uzglabājas kā preču krājumi (rezerves) noliktavās. Gatavās produkcijas uzkrājumu apjoms pastāvīgi mainās; tas var pieaugt vai samazināties. Ja gada beigās pēc tirgus vērtības aprēķināts gatavās produkcijas apjoms naudas izteikmē uzņēmumu noliktavās ir lielāks nekā bija gada

sākumā, tad krājumu vērtības starpība tiek ieskaitīta investīciju izdevumos. Turpretī krājumu vērtības samazināšanās gadījumā šī starpība tiek atskaitīta no kopējām investīcijām.

Jānorāda, ka investīciju sastāvā neietilpst akciju un citu vērtspapīru pirkšanas un pārdošanas darījumi.

3. Galapreces un pakapojumus pērk arī **valdība** (*Government purchases – G*). Valdība centrālo un vietējo pašvaldību personā veic valsts pārvaldes funkcijas. Tās izdevumi attiecas uz valsts aizsardzību, iedzīvotāju izglītošanu, veselības aprūpi, ceļu būvi, valsts kalpotāju un ierēdņu algām u.c. Šajā izdevumu grupā netiek ieskaitīti valsts transfertmaksājumi: pensijas, pabalsti, subsīdijas.

4. Visbeidzot, iekšzemē saražotās galapreces un pakalpojumus pērk arī ārzemnieki. Tas ir **tīrais jeb neto eksports** (*Net exports – Xn*). Tas nozīmē preču un pakalpojumu eksporta un importa starpību. Tā var būt kā pozitīvs, tā arī negatīvs lielums. Ja tīrais eksports ir negatīvs lielums, tad tas ir jāatskaita no iekšzemes kopprodukta summas, tādējādi to samazinot.

Izmantojot angļu valodā pieņemtos apzīmējumus, varam uzrakstīt visu augstākteikto šādas formulas veidā.

$$\text{GDP} = C + I_g + G + X_n$$

Tautsaimniecībā gada laikā saražoto galaproduktu izmanto četras patērētāju grupas: iedzīvotāji – personiskam patēriņam (*C*), uzņēmumi – investīcijām (*I_g*), valdība (*G*) – valsts pārvaldes funkciju veikšanai, ārzemnieki – tīrais eksports (*X_n*).

Iekšzemes kopprodukta izlietojuma dinamiku Latvijā parāda 6. tabulas dati.

6. tabula

Iekšzemes kopprodukta izlietojums

(1993. gada vidējās cenās; milj. Ls)

	1990	1994	1994. g. procentos pret 1990. g.
Iekšzemes kopprodukts	2952,9	1475,5	50,0
tajā skaitā :			
mājsaimniecību galapatēriņš	1983,4	794,3	40,0
valsts pārvaldes iestāžu galapatēriņš	317,4	321,1	101,2
kopējā kapitāla veidošana	1167,9	206,2	17,7
preču un pakalpojumu eksports	1777,1	984,1	55,4
preču un pakalpojumu imports	2293,0	830,2	55,4
neto eksports	- 515,9	153,9	-
Procentos no iekšzemes kopprodukta:			
mājsaimniecību galapatēriņš	67,2	53,8	80,1
valsts pārvaldes galapatēriņš	10,7	21,8	203,7

Kā rāda 6. tabulas dati, Latvijā 1994. gadā mājsaimniecību galapatēriņš sastādīja tikai 40% no 1990.

gada patēriņa, bet kopkapitāla veidošanas līdzekļi – tikai 17,7%. Tas ir galvenais iekšzemes kopprodukta samazināšanās cēlonis šajā laika periodā.

Kā jau noskaidrojam, iekšzemes kopprodukta aprēķināšanā tiek izmantotas dažādas metodes. Taču tas, kura metode tiek lietota tā aprēķināšanā, ir atkarīgs no tā, kādus datus mēs vēlamies iegūt. Ja jāuzzina saražoto galapreču un pakalpojumu patēriņš, vadoties no naudas izdevumu struktūras, tad aprēķinām iekšzemes kopproduktu pēc naudas izdevumu metodes. Bet, ja vēlamies iegūt datus par ienākumu veidiem, to lielumu un izmaiņām, tad aprēķinām iekšzemes kopproduktu pēc ienākumu sadales metodes.

Ar iekšzemes kopproduktu ir saistīti tādi nacionālās ekonomikas rādītāji kā tīrais iekšzemes kopprodukts, nacionālais ienākums, personiskais ienākums un rīcībā esošais ienākums. Apskatīsim tos konkrētāk.

Tīrais iekšzemes kopprodukts (*Net Domestic Product – NDP*) ir iekšzemes kopprodukta sastāvdaļa. Salīdzinājumā ar iekšzemes kopproduktu tas ir mazāks par pamatkapitāla nolietojuma vērtību (amortizācijas atskaitījumiem). To aprēķina šādi:

$$\text{Tīrais iekšzemes kopprodukts} = \text{iekšzemes kopprodukts} \text{ mīnus pamatkapitāla nolietojums jeb amortizācijas atskaitījumi.}$$

Nacionālais ienākums (*National Income – NI*) ir ražošanas resursu pārdevēju kopējais ienākums. Viņi saņem par savu resursu – zemes, kapitāla, darba un uzņēmējspēju – ieguldījumu iekšzemes kopprodukta

ražošanā. Pastāv būtiska atšķirība starp ieņēmumu summu, ko gūst pārdevējs, pārdodot preces pircējiem, un uzņēmējs. Tas ir tāpēc, ka preču realizācijas brīdī pievienotajai vērtībai tiek pieskaitīts netiešais nodoklis, kuru nesāņem ražotājs, bet gan tas tiek ieskaitīts Valsts budžetā. Tāpēc nacionālā ienākuma mēraukla ir ražotāju ieņēmumi. Nacionālais ienākums ir ražotāju nopelnītais ienākums, kuru aprēķina šādi:

*Nacionālais ienākums = tīrais
iekšzemes kopprodukts mīnus netiešie
nodokļi mīnus subsīdijas.*

Personiskais ienākums (*Personal Income – PI*) ir saņemtais ienākums pirms nodokļu maksāšanas. To aprēķina šādi:

*Personiskais ienākums = nacionālais
ienākums mīnus sociālās apdrošināšanas
nodoklis u.c. mīnus maksājumi mīnus
uzņēmuma ienākuma nodoklis jeb peļņas
nodoklis mīnus nesadalītā peļņa plus
transfertmaksājumi (pensijas, pabalsti,
procentu maksājumi valdībai un
patērētājiem u.c.).*

Rīcībā esošais ienākums (*Disposable Income – DI*) ir ienākums, ko saņem iedzīvotāji pēc visu nodokļu samaksāšanas. To aprēķina šādi;

*Rīcībā esošais ienākums =
personiskais ienākums mīnus iedzīvotāju
ienākuma nodoklis u.c.*

Visi augstāk noskaidrotie makroekonomikas rādītāji ir aprēķināti, ievērojot Latvijas statistikas datus (sk. 7. tabulu).

7. tabula

Makroekonomikas rādītāji Latvijā*
(faktiskajās cenās; milj. Ls.)

	1994
Preču un pakalpojumu apjoms	3534,3
mīnus starpprodukts	1844,9
Kopējā pievienotā vērtība	1689,4
plus netiešie nodokļi	224,7
Iekšzemes kopprodukts (GDP)	1914,1
mīnus pamatkapitāla patēriņš	191,2
Tīrais iekšzemes kopprodukts (NDP)	1722,9
mīnus netiešie nodokļi	224,6
Nacionālais ienākums (NI)	1498,3
mīnus :	
– sociālās apdrošināšanas nodoklis	215,6
– uzņēmuma peļņas nodoklis	76,3
– nesadalītā peļņa	335,9
plus valsts transfertmaksājumi	240,3
Personiskais ienākums (PI)	1110,8
mīnus ienākuma nodoklis	49,3
Rīcībā esošais ienākums (DI)	1061,5

* Autora aprēķins pēc avota: Latvijas statistikas gadagrāmata, 1995.– 33.– 38., 41. lpp.

1.3. Cenu līmenis. Nominālais un reālais iekšzemes kopprodukts

Iekšzemes kopprodukta aprēķināšanas sākotnējais pamats ir saražotais galaprodukts fiziskā jeb naturālā izteiksmē. Tās ir visas saražotās un pārdotās preces, sākot no adatas, maizes, piena līdz lidmašīnai un jurista, ārsta, skolotāja, friziera u.c. sniegtiem pakalpojumiem. Taču, lai dažādas kvalitātes preces varētu saskaitīt kopā un aprēķināt iekšzemes kopprodukta lielumu, tās visas tiek novērtētas naudas izteiksmē ar konkrētas cenas starpniecību.

Ikdienā mēs sastopamies ar šādu parādību. Pieņemsim, ka mēs vēlamies iegādāties vienu litru piena ar 2,5% tauku saturu. Apmeklējot vairākus veikalus, konstatējam, ka piena cenas tajos ir dažādas. Kā šajā gadījumā drīkst rīkoties, lai aprēķinātu iekšzemes kopproduktu? Statistiķi tā aprēķināšanā izmanto vidēji svērtās cenas, par kurām patērētājs pērk galapreces un pakalpojumus gada laikā.

Tādējādi iekšzemes kopprodukts ir atkarīgs, *pirmkārt*, no gada laikā saražotā produkcijas apjoma fiziskā izteiksmē un, *otrkārt*, no šajā periodā pastāvošā vidējā cenu līmeņa. Iekšzemes kopprodukta aprēķināšanā var izmantot arī pārskata gada jeb faktiskās cenas. Taču kopprodukta salīdzināšanai vairāku gadu skatījumā ir nepieciešamas salīdzināmās jeb bāzes gada cenas.

Atkarībā no iekšzemes kopprodukta aprēķināšanā lietotajām cenām, izšķir nominālo un reālo iekšzemes kopproduktu.

Nominālais iekšzemes kopprodukts tiek aprēķināts, summējot galapreču un pakalpojumu fiziskā apjoma reizinājumus faktiskajās cenās konkrētā gadā.

Piemēram, aprēķinot nominālo iekšzemes kopproduktu 1995. gadā, šajā gadā saražoto galapreču un sniegto pakalpojumu daudzums ir jāreizina ar šī gada faktiskajām cenām.

Tā kā cenas pastāvīgi pieaug, tad nominālais iekšzemes kopprodukts var palielināties uz cenu pieauguma rēķina (sk. 8. tabulu).

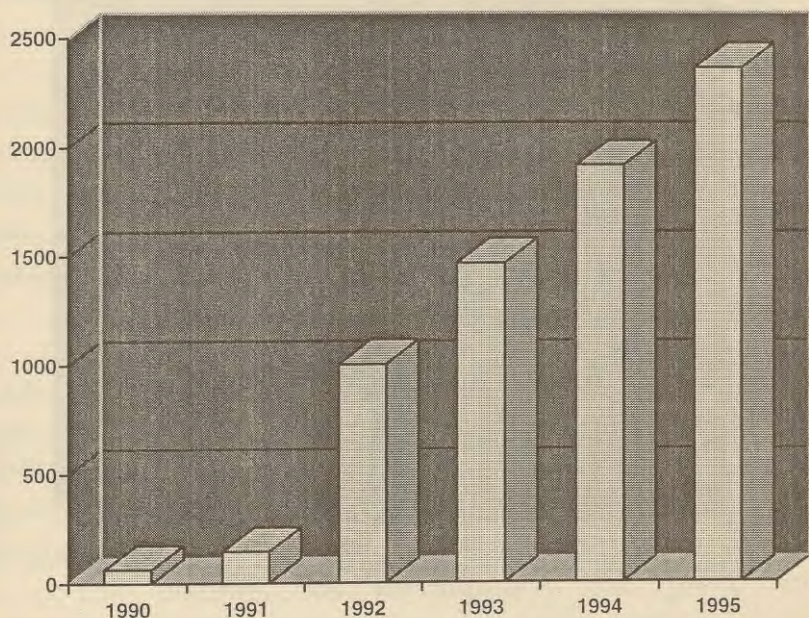
8. tabula

Latvijas nominālais un reālais iekšzemes kopprodukts*
(tūkstošos Ls)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Nominālais iekšzemes kopprodukts	62,4	143,3	1004,6	1467,0	1914,1	2360,7
Reālais iekšzemes kopprodukts (1993.g. cenās)	2952,9	2645,4	1723,2	1467,0	1475,5	1453,2
Procentos (1990 = 100)	100	89,6	58,4	49,7	50,0	49,2
Procentos pret iepriekšējo gadu	102,9	89,6	65,1	85,1	100,6	98,4

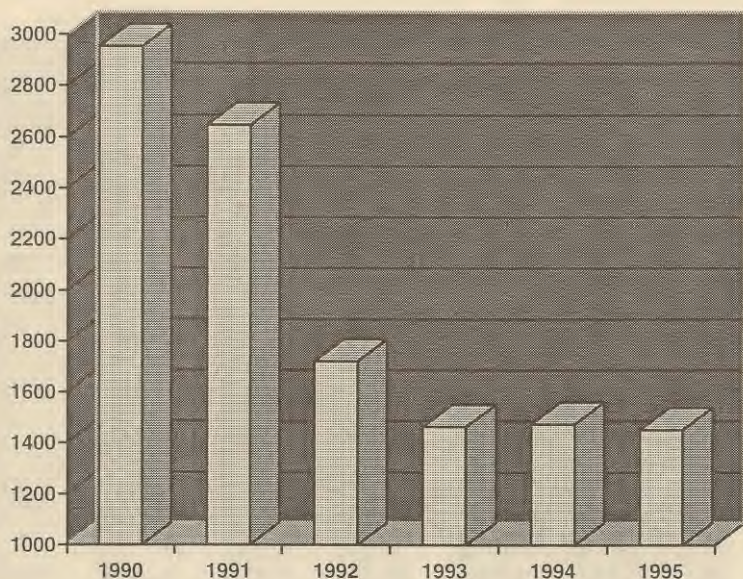
* Latvijas statistikas gadagrāmata, 1995. – 33. – 36. lpp.

Nominālais iekšzemes kopprodukts
(tūkstošos latu; faktiskajās cenās)

8. tabula un 4. diagramma rāda, ka Latvijas nominālais iekšzemes kopprodukts 1995. gadā salīdzinājumā ar 1990. gadu ir ievērojami pieaudzis. Jānoskaidro kādu faktoru – cenu pieauguma vai ražošanas apjoma palielināšanas – ietekmē tas ir noticis. Ir jāatceras, ka nominālais iekšzemes kopprodukts neatspoguļo fiziskā ražošanas apjoma izmaiņas.

Reālais iekšzemes kopprodukts
(tūkstošos latu; 1993. gada vidējās cenās)

Kā zināms, iedzīvotāju dzīves līmenis pirmām kārtām ir atkarīgs no tautsaimniecībā saražotā un pārdotā preču un pakalpojumu daudzuma, bet nevis no pārmērīga cenu kāpuma. Piemēram, iedzīvotāju patērētais karstais ūdens dod viņiem tādu pašu apmierinājumu tagad, kādu tas deva pirms trīs gadiem, neatkarīgi no tā, ka karstā ūdens cena šajā laika periodā Latvijā ir pieaugusi vairākkārtēji. Tāpat no cenu līmeņa pieauguma nav iespējams secināt, vai karstā ūdens

patēriņš Latvijā ir pieaudzis vai samazinājies. Lai šādus jautājumus varētu noskaidrot, statistikā lieto reālos rādītājus.

Reālais iekšzemes kopprodukts tiek aprēķināts, izmantojot nemainīgas cenas, t.i., ņemot kāda izvēlēta bāzes gada cenas. Par **bāzes gadu** pieņemts saukt tādu gadu, ar kura rādītājiem notiek salīdzināšana.

Piemēram, ja reālā iekšzemes kopprodukta aprēķināšanā tiek izmantotas 1993. gada cenas, tad saka, ka 1995. gada iekšzemes kopprodukts ir izteikts 1993. gada cenās. Tas nozīmē, ka 1995. gadā saražotā galaprodukta sastāvdaļas tiek reizinātas ar tām cenām, kuras pastāvēja bāzes gadā.

Apskatīsim vēl 8. tabulas datus. Ja laika periodā no 1990. gada līdz 1995. gadam Latvijas nominālais iekšzemes kopprodukts faktiskajās cenās ir palielinājies gandrīz 38 reizes, tad reālais iekšzemes kopprodukts 1993. gada cenās ir samazinājies pat vairāk nekā divas reizes. Šo sakarību uzskatāmi parāda 4. un 5. diagramma.

Tas nozīmē, ka secinājumus par preču un pakalpojumu ražošanas apjoma izmaiņām konkrētā laika periodā var izdarīt, izmantojot reālos rādītājus, jo to aprēķināšanā tiek lietotas nemainīgas – bāzes gada – cenas.

Tādējādi iekšzemes kopprodukta rādītājs ir cieši saistīts ar cenu līmeni. Tas atspoguļo vidējās cenas noteiktā laika periodā. Cenu līmeņa pieauguma sekas ir inflācija, bet tā samazināšanās sekas – deflācija.

1.4. Cenu indeksi

Kā jau noskaidrojām, nominālais iekšzemes kopprodukts parasti pieaug straujāk nekā reālais iekšzemes kopprodukts. Tas ir izskaidrojams ar cenu līmeņa vispārējo kāpumu.

Lai parādītu, kādos apmēros ir notikušas cenu izmaiņas konkrētā laika periodā, tad lieto **cenu indeksus**. Pastāv dažādi cenu indeksi: ražotāju cenu indekss rūpniecībā, lopkopības produktu iepirkuma cenu indekss, būvmontāžas darbu cenu indekss, patēriņa cenu indekss un iekšzemes kopprodukta cenu indekss. Dažus indeksus apskatīsim konkrētāk. Visplašāk izmanto patēriņa cenu indeksu. Arī inflācijas rādītāja aprēķināšanā izmanto šo indeksu.

Patēriņa cenu indekss (*Consumer price index* — *CPI*) ir rādītājs, kas atspoguļo cilvēka normālai eksistencei nepieciešamu noteiktu patēriņa preču un pakalpojumu kopuma (*patēriņa groza*) cenu izmaiņas pārskata periodā attiecībā pret bāzes periodu. To aprēķina pēc šādas formulas.

$$\text{Patēriņa cenu indekss} = \frac{\text{patēriņa groza cena pārskata gadā}}{\text{analogiska patēriņa groza cena bāzes gadā}} \times 100$$

Patēriņa jeb tirgus grozs ietver dažādu preču un pakalpojumu kopumu, kuras ir identiskas kā bāzes, tā arī pārskata gadā. Turklāt, lai cenas būtu salīdzināmas,

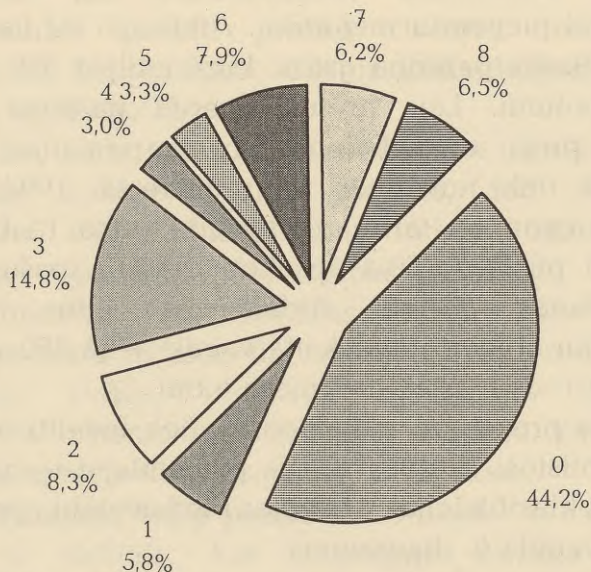
tiek fiksēta patēriņa groza struktūra ilgākam laika periodam.

Latvijas Republikas Valsts statistikas komiteja patēriņa cenu indeksa aprēķināšanā izmanto starptautiski pieņemtu metodiku. Atbilstoši tai Latvijā ir izveidots fiksēts patēriņa grozs, kurā ietilpst 379 preces un pakalpojumi. Lai varētu novērtēt patēriņa grozā ietilpstošo preču un pakalpojumu cenu izmaiņas, katru mēnesi tās tiek novērotas un reģistrētas. 1994. gadā iekmēneša cenu un tarifu reģistrāciju veica 15 Latvijas rajonos un pilsētās. Tika apsekoti dažādu īpašuma un saimniekošanas formu tirdzniecības un maksas pakalpojumu objekti, tajā skaitā vairāk nekā 700 veikali, ēdnīcas, restorāni, tirgi, darbnīcas u.tml.

Visas preces un pakalpojumi tiek iedalīti deviņās grupās, atbilstoši Eiropas valstīs pieņemtajai iedzīvotāju izdevumu klasifikācijai. Latvijas iedzīvotāju patēriņa struktūru parāda 6. diagramma.

Saskaņā ar Šveices korporatīvo pētījumu grupas sastādītu pārskatu par cenu līmeni 136 pasaules pilsētās, izrādās, ka Rīga cenu līmeņa ziņā šo valstu vidū ieņem 73. vietu. Cenas Rīgā ir aptuveni tādas pašas kā Bukarestē, Karakasā, Prāgā, Santjago. Apskats tika sagatavots, pilsētas sarindojot pēc punktiem salīdzinājumā ar Ņujorku, kurai nosacīti bija piešķirti 100 punkti. Cenu līmenis Rīgā tika novērtēts ar 95 punktiem. Pētījuma rezultāti liecina, ka pati dārgākā pilsēta pasaulē ir Tokija (202 punkti), tai seko Osaka (190) un Maskava (142). Igaunijas galvaspilsēta Tallina ar 80 punktiem apskatā ieņem 127. vietu, bet Lietuvas galvaspilsēta Viļņa vispār tajā nav iekļauta.

Patēriņa cenu indeksa svaru struktūra 1995. gadā*
(procentos)

* Patēriņa cenu indeksi 1996. gada jūlijā: statistikas biļetens. – 1996. – N°7. – 20 lpp.

Patēriņa struktūras elementu paskaidrojums:

0 – uztura produkti;	5 – veselības aprūpe;
1 – alkoholiskie dzērieni un tabaka;	6 – transports un sakari;
2 – apģērbs un apavi;	7 – atpūtas, kultūras un izglītības izdevumi;
3 – dzīvokļa īres un uzturēšanas izdevumi;	8 – pārējās preces un pakalpojumi.
4 – mājsaimniecība;	

Patēriņa cenu indekss rāda, kā mainās dzīves dārdzība. Pēc šī rādītāja attīstītās tirgus ekonomikas

valstīs tiek indeksēta, t.i., automātiski par patēriņa groza cenas pieauguma procentu tiek paaugstināta darba alga, sociālie pabalsti, pensijas un citi iedzīvotāju ienākumi.

Plašāks rādītājs, kas atspoguļo cenu līmeņa izmaiņas, ir **iekšzemes kopprodukta cenu indekss jeb iekšzemes kopprodukta deflators** (*GDP deflator*). Tas salīdzinājumā ar patēriņa cenu indeksu atspoguļo plašākas preču grupas cenu izmaiņas. Šis rādītājs ietver sevī kā patēriņa groza preču un pakalpojumu cenu izmaiņas, tā arī valdības un ārzemnieku pirktu un investīcijām paredzēto preču cenu izmaiņas, t.i., atspoguļo gada laikā saražotā galaprodukta cenu izmaiņas.

Lai noskaidrotu cenu izmaiņas pārskata gadā, tad iekšzemes kopprodukta cenu indeksu aprēķina pēc šādas formulas:

$$\text{Iekšzemes kopprodukta cenu indekss} = \frac{\text{1995. gada nominālais iekšzemes kopprodukts}}{\text{1995. gada reālais iekšzemes kopprodukts}} \times 100$$

Ja vēlamies noskaidrot cenu izmaiņas ilgākā laika periodā, piemēram, 1995. gadā salīdzinājumā ar 1993. gadu, tad iekšzemes kopprodukta cenu indeksu aprēķina pēc šādas formulas:

$$\text{Iekšzemes kopprodukta cenu indekss} = \frac{\text{1995. gada nominālais iekšzemes kopprodukts}}{\text{1993. gada nominālais iekšzemes kopprodukts}} \times 100$$

Tādējādi iekšzemes kopprodukta deflators ir rādītājs, kas atspoguļo galapreču un pakalpojumu cenu izmaiņas noteiktā laika periodā. Šis rādītājs salīdzinājumā ar patēriņa preču indeksu ir arī precīzāks. Iekšzemes kopprodukta deflatora aprēķināšanā tiek izmantotas atskaites gada vidējās cenas, bet patēriņa preču indeksa aprēķina pamatā ir fiksēta nemainīga patēriņa struktūra ilgākam laika periodam.

Ir labi zināms, ka ikdienā iedzīvotāju faktiskais patēriņš mainās; līdz ar to mainās arī patēriņa struktūra. Taču informācija par patēriņa preču un pakalpojumu cenām tiek iegūta izlases veidā, tās novērojot un izmaiņas reģistrējot. Turpretī iekšzemes kopprodukta deflators tiek aprēķināts, vadoties no tautsaimniecībā funkcionējošā vidējā cenu līmeņa. Tādējādi ir atšķirības šo rādītāju precizitātes ziņā.

Cenu līmenis un cenu indekss ir divi dažādi veidi vienas un tās pašas informācijas iegūšanai. Jānorāda, ka cenu indeksu plašāk izmanto statistiķi un žurnālisti, bet ekonomisti biežāk lieto cenu līmeņa rādītāju dažādu ekonomisko modeļu veidošanā, it īpaši apskatot kopējo pieprasījumu un kopējo piedāvājumu tautsaimniecībā.

1.5. Iekšzemes kopprodukts un iedzīvotāju labklājība

Gada laikā saražotais galaprodukts tiek izlietots iedzīvotāju personiskam patēriņam, investīcijām, valsts pārvaldes vajadzībām un eksportam. Augstāk apskatītais formulas veidā tiek attēlots šādi:

$$\text{GDP} = C + I_g + G + X_n$$

Ir labi saprotams, ka lielāks saražotās produkcijas apjoms nodrošina labvēlīgākus apstākļus iedzīvotāju dzīves līmeņa paaugstināšanai.

Lai salīdzinātu iedzīvotāju dzīves līmeni savā valstī un dažādos reģionos, makroekonomikas rādītāji – iekšzemes kopprodukts, nacionālais kopprodukts vai nacionālais ienākums – tiek rēķināts uz vienu iedzīvotāju. Reālā iekšzemes kopprodukta dinamika uz vienu iedzīvotāju Latvijā laika posmā no 1980. gada līdz 1995. gadam ir parādīta 9. tabulā.

9. tabula

Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju Latvijā
(1993. gada cenās)

Gads	Reālais iekšzemes kopprodukts (milj. Ls)	Reālais iekšzemes kopprodukts (uz 1 iedz.; Ls)
1980	1966,3	782,87
1985	2335,2	905,51
1990	2952,9	1105,65
1991	2645,4	993,61
1992	1723,2	654,83
1993	1467,0	567,29
1994	1475,5	579,14
1995	1453,2	580,80

1995. gadā nominālais iekšzemes kopprodukts uz 1 iedzīvotāju Latvijā sastādīja 943,5 latu.

Pēc Pasaules Bankas datiem, 1994. gadā **visaugstākais** nacionālais kopprodukts uz 1 iedzīvotāju bija (ASV dolāros):

Luksemburgā	– 39 600
Šveicē	– 37 930
Japānā	– 34 630
Dānijā	– 27 970
Norvēģijā	– 26 390
ASV	– 25 880
Vācijā	– 25 580
Austrijā	– 24 630
Islandē	– 24 630

Turpretī **vismazākais** nacionālais kopprodukts uz 1 iedzīvotāju 1994. gadā bija (ASV dolāros):

Ruandā	– 80
Mozambikā	– 90
Etiopijā	– 100
Tanzānijā	– 140
Burundi	– 160
Molāvi	– 170
Čadā	– 180
Ugandā	– 190
Madagaskarā	– 200
Nepālā	– 200
Vjetnamā	– 200

Pēc Pasaules Bankas ziņojuma redzams, ka visām valstīm, kuru iedzīvotāju skaits pārsniedz 1 miljonu, ir piešķirts kārtas numurs atbilstoši 1994. gadā saražotā nacionālā kopprodukta lielumam uz vienu iedzīvotāju. Pavisam ir 133 valstis; pirmais kārtas numurs ir piešķirts valstij, kurā ir vismazākais nacionālais kopprodukts, bet pēdējais numurs – valstij, kurā ir vislielākais nacionālais kopprodukts uz vienu iedzīvotāju. Turklāt visas valstis tiek sadalītas četrās grupās.

1. **grupā** ietilpst 51 valsts. Šajās valstīs ir viszemākais ekonomikas attīstības līmenis, t.i., vismazākais nacionālais kopprodukts uz vienu iedzīvotāju.

2. **grupā** ir ietvertas 40 valstis, tajā skaitā arī Latvija ar 79. kārtas numuru, kuru ekonomikas attīstības līmenis ir zem vidējā līmeņa.

3. **grupā** ietilpst 17 valstis, kuru ekonomikas attīstības līmenis ir virs vidējā līmeņa.

4. **grupā** ir ietvertas 25 valstis, galvenokārt industriāli attīstītās valstis un jaunās industriālās valstis kā, piemēram, Singapūra un Honkonga.

10. tabulā (...lpp.) ir sakopoti Pasaules Bankas aprēķinātie dati par nacionālo kopproduktu uz vienu iedzīvotāju dažādās valstīs un šo valstu grupējums pēc tā lieluma.

Pasaules Banka nacionālo kopproduktu uz vienu iedzīvotāju aprēķina, izmantojot Atlasa metodi.

Tās būtība ir šāda: lai novērstu cenu un valūtas kursu svārstību ietekmi, tiek koriģēti noteikta gada un divu iepriekšējo gadu valūtas kursi ar inflācijas izmaiņām konkrētajā valstī un G-5 valstīs (Francijā, Vācijā, Japānā, Lielbritānijā, ASV).

Iekšzemes kopprodukts raksturo nacionālās ekonomikas attīstības līmeni. Taču tas nenozīmē, ka pēc šī rādītāja var precīzi noteikt tautas labklājību. Iekšzemes kopproduktu aprēķinot, tajā ir ietverts valstī saražotais un tirgū realizētais galaprodukts. Tas ir nepilnīgs rādītājs tautas labklājības raksturošanai. Tautas labklājības jēdziens ir daudz plašāks, jo tas ietver daudzus labumus: materiālos, garīgos, sociālos labumus,

brīvā laika izmantošanas, garīgās un profesionālās izaugsmes iespējas. Bet iekšzemes kopproduktā netiek ietverti daudzi elementi, kas raksturo tautas labklājību.

Jebkurā sabiedrībā pastāv tādi darbības veidi, kurus oficiālā statistika neuzskaita. Visplašākais ir ēnu sektors jeb *ēnu ekonomika*. Tā ir likumos noteiktā kārtībā neregistrēta darbība: preču ievēšana un izvešana kontrabandas ceļā, neregistrēta uzņēmējdarbība un ienākumu slēpšana, lai nevajadzētu maksāt nodokļus, kā arī samaksa par dzīvokļa remontu, neizrakstot kvīti u.tml.

Pēc Latvijas Valsts statistikas komitejas datiem, ēnu ekonomika sastāda 28%. Jānorāda, ka 1994. gadā iekšzemes kopprodukta struktūrā statistiķu aprēķinātais ēnu ekonomikas īpatsvars bija 14%.

Tā ēnu ekonomikas daļa, kuru statistiķi nevar aprēķināt, samazina iekšzemes kopprodukta vērtību.

Iekšzemes kopprodukta vērtības aprēķināšanā netiek ievērotas arī tādas **ārpustirgus darbības** kā mājsaimnieces darbi savas ģimenes aprūpes labā vai personiskās mājas remontdarbi, ko veic tās īpašnieks, kā arī nesamaksātie zinātniskie pētījumi un to apraksti. Šāda rakstura darbi netiek uzrādīti uzņēmumu atskaitēs un līdz ar to netiek ievēroti iekšzemes kopprodukta aprēķināšanā. Jānorāda, ka fermeru, zemnieku saražotā un savām vajadzībām patērētā produkcija iekšzemes kopprodukta aprēķināšanā tiek ievērota.

Ārpus iekšzemes kopprodukta paliek **brīvais laiks**, tā izmantošanas iespējas cilvēka fizisko un garīgo spēju attīstībā, darba dienas garums, darba stundu skaits nedēļā, darba apstākļi u.c. Šie visi momenti ietekmē iedzīvotāju labklājību, bet kvantitatīvi tie nav izmērāmi.

Iekšzemes kopprodukts ir kvantitātes, bet ne kvalitātes uzskaites rādītājs. Tāpēc tas nevar pilnā mērā atspoguļot uzlabojumus, kas ietekmē **produkcijas kvalitāti**. Tas attiecas arī uz iedzīvotāju materiālās labklājības uzlabošanu.

Iekšzemes kopprodukts neatspoguļo dažādu **preču sortimenta** nozīmi. Piemēram, valsts tautsaimniecībā ir saražotas gan cigaretes, gan arī piens. Abām precēm tirgū ir vienāda pārdošanas cena. Taču cigarešu smēķēšana ir kaitīga cilvēkam, bet piens ir ļoti nozīmīgs pārtikas produkts. Taču, aprēķinot iekšzemes kopproduktu, abu preču vērtība tiek uzskaitīta vienādi.

Sabiedrības labklājības līmeni ietekmē nācīgas veselības stāvoklis, sociālais taisnīgums, ražošanas ekoloģiskās sekas, piemēram, apkārtējās vides piesārņošana. Lielāka produkcijas apjoma ražošana rada vairāk atkritumu, piesārņo vidi, cieš iedzīvotāju veselība un līdz ar to tiek ietekmēta iedzīvotāju labklājība.

Tādējādi redzam, ka iekšzemes kopprodukts nav visaptverošs rādītājs. Tas tikai ietekmē iedzīvotāju labklājību.

1.6. Ekonomikas izaugsme

Ekonomikas izaugsmi parasti nosaka ikgadējais reālā iekšzemes kopprodukta **pieauguma temps**, kas tiek izteikts procentos.

Piemēram, Latvijā 1994. gadā reālais iekšzemes kopprodukts sastādīja 1475,5 miljonus latu salīdzinājumā ar 1467,0 miljoniem latu 1993. gadā. Tas nozīmē, ka iekšzemes kopprodukta pieauguma temps bija 0,6%.

To aprēķina šādi:

Ekonomikas	1475,5 – 1467,0	8,5	
pieauguma	=		x 100 =
temps	1467,0	1467,0	= 0,6

Ekonomikas ikgadējo pieauguma tempu palielināšana dod iespēju labāk apmierināt arvien pieaugošās iedzīvotāju vajadzības, risināt jaunas sociālekonomiskās problēmas, piemēram, vairāk līdzekļu atvēlēt dažādu sociālo programmu īstenošanai, lauksaimnieciskās ražošanas subsidēšanai.

Galvenie ekonomikas augšanas faktori ir **piedāvājuma faktori**. Sabiedriskās ražošanas iespējas tieši ietekmē šādi faktori:

- ♦ dabas resursu daudzums un kvalitāte;
- ♦ cilvēka resursu daudzums un kvalitāte;
- ♦ kapitāla apjoms;
- ♦ jaunā tehnika un tehnoloģija.

Piedāvājuma faktori nav vienīgie, kas ietekmē ekonomikas attīstību, kaut arī tie ir ļoti svarīgi un nepieciešami tās izaugsmes priekšnosacījumi. Taču reālais darba rezultāts ir atkarīgs arī no konkrētas saimniekošanas. Ir jānodrošina visu piedāvājuma faktoru efektīva izmantošana. Tas nozīmē, ka svarīgi ir cilvēka rīcības ievirzes motīvi jeb pieprasījuma un efektivitātes faktori, piemēram, pilnīgas nodarbinātības nodrošināšana, sadales mehānisms u.c.

Kopējā ražošanas apjoma jeb iekšzemes kopprodukta palielināšana ir iespējama divējādā ceļā: *pirmkārt*, palielinot strādātāju vai viņu nostrādāto vidējo

darba stundu skaitu; *otrkārt*, palielinot strādātāja darba ražīgumu jeb produkcijas izstrādi stundā.

Mūsdienās galvenais un būtībā vienīgais produkcijas ražošanas palielināšanas ceļš ir darba ražīguma jeb produktivitātes kāpināšana.

Izšķir individuālo un kopējo darba ražīgumu tautsaimniecībā. **Individuālais darba ražīgums** attiecas uz konkrēta cilvēka darbu. To mēra ar saražotās produkcijas daudzumu uz vienu uzņēmuma darbinieku noteiktā laika vienībā. Piemēram, ja 20 strādnieki vienas darba stundas laikā saražo 20 mašīnas, tad darba ražīgums ir viena mašīna stundā. Bet, ja to pašu 20 mašīnu ražošanai ir nepieciešami tikai 10 strādnieki, tad darba ražīgums ir divas mašīnas stundā (t.i., divas reizes augstāks darba ražīgums).

Kopējo darba ražīgumu tautsaimniecībā aprēķina, dalot iekšzemes kopproduktu ar nostrādāto stundu skaitu ekonomikā.

Ievērojot iepriekšēikto, varam aprēķināt kopējo saražotās produkcijas apjomu.

$\text{Saražotās produkcijas apjoms} = \text{darba patēriņš} \times \text{darba ražīgums (stundās)}$
--

ASV zinātnieks E. Denisons ir aprēķinājis, ka reālais iekšzemes kopprodukts laika periodā no 1929. līdz 1982. gadam ikgadus vidēji pieauga par 2,9%. Savukārt divas trešdaļas no iekšzemes kopprodukta pieauguma nodrošina darba ražīguma kāpināšana.

Darba ražīguma pieaugumu ietekmē vairāki apstākļi. Tos var klasificēt šādās grupās:

1. *Zinātniski tehniskā progresa sasniegumu ieviešana ražošanā, jaunākās tehnoloģijas izmantošana.* Tieši jaunākā tehnika un tehnoloģija visvairāk ietekmē darba ražīgumu. Jaunas tehnikas ieviešana ražošanā noved pie tā, ka ir iespējams arvien vairāk samazināt strādnieku skaitu ražošanā. Tā rezultātā mazāks skaits cilvēku ražo lielāku daudzumu preču un pakalpojumu.

2. *Darba ražīguma pieaugumu ietekmē darbaspēka kvalitāte:* cilvēka fizisko un garīgo spēju attīstības pakāpe, viņa veselības stāvoklis, vispārējā un profesionālā sagatavotība, kvalifikācija, motivācija, no kuras ir būtiski atkarīga darbaspēju izmantošanas pakāpe darba procesā, darba sociālā pievilcība, iespēja profesionāli pilnveidoties.

3. *Organizatoriskie apstākļi.* Tie nozīmē ražošanas resursu izvietojuma efektivitāti, darba un vadīšanas organizāciju, tās koncentrāciju un specializāciju.

4. *Darba ražīguma augšana ir atkarīga arī no kapitālpriekšapjoma, to kvalitātes un dabas bagātībām.*

Jo vairāk naudas līdzekļu tiek novirzīts tīrajām investīcijām, jo labvēlīgāki apstākļi veidojas ražošanas jaudu palielināšanai, ekonomikas izaugsmei, sabiedrības vispārējam progresam. Turpretī, ja līdzekļi vispār netiek novirzīti tīrajām investīcijām, tad kopējo investīciju summa ir vienlīdzīga amortizācijas fonda līdzekļiem. Šajā gadījumā ir iespējams nomainīt tikai novecojušo ražošanas iekārtu. Šāda situācija nozīmē, ka ražošanā iestājas sastinguma stāvoklis, jo nenotiek tās apjomu nedz palielināšana, nedz sašaurināšana. Taču, ja kopējās investīcijas kļūst mazākas nekā amortizācijai paredzēto izdevumu summa, tad tas nozīmē, ka sākas ražošanas

apjoma samazināšanās, iestājas ekonomikas attīstības lejupslīde.

Lai to nepieļautu, tiek īstenoti šādi svarīgākie **makroekonomiskās politikas pasākumi**:

1. Valdība īsteno *pieprasījuma stimulēšanas politiku*, samazina aizdevu procenta likmi, tas sekmē investīciju piesaistišanu un ražošanas attīstību.

2. Valdība īsteno *piedāvājuma stimulēšanas politiku*. Tā samazina nodokļu likmes, lai stimulētu uzkrāšanu un investīcijas ražošanā.

3. Valdība īsteno *industriālo politiku*. Tiek pārveidota rūpniecības struktūra, veicināta tādu ražošanas sektoru attīstība, kuri sekmē ekonomikas augšanu. Valdība palielina izdevumus fundamentāliem pētījumiem, lai stimulētu tehnisko progresu; tā palielina izdevumus iedzīvotāju izglītībai, lai sekmētu darbaspēka kvalitātes paaugstināšanu.

Jānorāda, ka, lai katrā nākamā periodā valsts iedzīvotāji sasniegtu arvien augstāku dzīves līmeni, ir jāievēro atturēšanās politika no pašreizējā patēriņa. Tas dod iespēju veidot uzkrājumus, novirzīt ražošanas potenciāla paplašināšanai, kas ir svarīgs ekonomikas izaugsmes nosacījums.

Pēc Pasaules Bankas aprēķiniem, ekonomikas izaugsme dažādās valstīs, tajā skaitā Latvijā, ir parādīta 10. tabulā.

Ekonomikas izaugsmes rādītāji dažādās valstīs*

VALSTIS	Reālā iekšzemes kopprodukta ikgadējais pieauguma temps (procentos)		Nacionālais kopprodukts (uz 1 iedzīvotāju; \$)
	1980–1990	1990–1994	1994
1	2	3	4
<i>Valstis ar ekonomiku, kurās ir zemi ienākumi (Nr. 1 – 51)</i>			
12. Vjetnama	5,8	6,2	380
22. Mongolija	-	8,0	200
23. Indija	5,5	-4,4	300
29. Tadžikistāna	5,8	3,8	320
32. Albānija	2,9	-22,5	360
36. Azerbaidžāna	1,5	-4,2	380
39. Ķīna	2,1	-22,9	500
44. Kirgīzija	10,2	12,9	530
46. Armēnija	4,2	-16,9	630
50. Gruzija	3,3	-27,8	680
	0,5	-31,2	-
<i>Valstis ar ekonomiku, kurās ienākumi ir zem vidējā līmeņa (Nr. 52 – 91)</i>			
54. Moldova	2,2	-2,3	1590
57. Uzbekistāna	-	-	870
59. Kazahstāna	3,4	-5,0	960
62. Bulgārija	1,5	-14,3	1160
63. Rumānija	4,0	-5,9	1250
66. Lietuva	0,6	-3,7	1270
74. Ukraina	2,3	-20,3	1350
	-	-14,4	1910

1	2	3	4
77. Baltkrievija	4,8	-10,5	2160
78. Slovākija	1,9	-5,4	2250
79. Latvija	3,5	-17,7	2320
81. Polija	1,7	1,6	2410
86. Krievija	1,9	-10,6	2650
89. Igaunija	0,2	-11,6	2820
91. Turkmēnistāna	3,6	-5,2	-
<i>Valstis ar ekonomiku, kurās ienākumi ir virs vidējā līmeņa (Nr. 92 – 108)</i>	2,2	3,4	4 640
95. Čehija	1,7	-4,7	3 200
99. Ungārija	1,6	-2,0	3 840
104. Slovēnija	-	-	7 040
108. Koreja	9,4	6,6	8 260
<i>Valstis ar augstu ienākumu ekonomiku (Nr. 109 – 133)</i>	3,2	1,7	23 420
114. Austrālija	3,5	3,4	18 000
115. Lielbritānija	3,2	0,8	18 340
116. Somija	3,3	-2,2	18 850
119. Kanāda	3,4	1,4	19 510
120. Honkonga	6,9	5,7	21 650
122. Singapūra	6,4	8,3	22 500
125. Zviedrija	2,3	-1,0	23 530
127. Vācija	2,2	1,1	25 580
128. ASV	3,0	2,5	25 880
129. Norvēģija	2,9	3,3	26 390
130. Dānija	2,4	1,8	27 970
131. Japāna	4,1	1,2	34 630
132. Šveice	2,2	0,1	37 930
133. Apvienotie Arābu Emirāti	-2,0	-	-
<i>Pasaule kopumā</i>	3,1	1,8	4 470

1	2	3	4
<i>tajā skaitā:</i>			
– Āfrika	1,7	0,9	460
– Rietumāzija un Klusā okeāna valstis	7,9	9,4	860
– Dienvidāzija	5,7	3,9	320
– Eiropa un Centrālā Āzija	2,3	–7,5	2 090
– Vidējie Rietumi un Ziemeļāfrika	0,2	2,3	1 580
– Latīņamerika un Karību salas	1,7	3,6	3 340

 * Tabula sastādīta pēc avota: World Development Report, 1996. – Oxford, Oxford University Press. 1996. – P. 188, 189, 208, 209.

10. tabulā ir ietvertas visas bijušā socialistiskā bloka valstis, lai parādītu to ekonomikas attīstības līmeni starpvalstu skatījumā.

2. BANKAS UN MONETĀRĀ POLITIKA

Iepriekšējā nodaļā noskaidrojām, ka makroekonomikas rādītāji tiek izteikti naudas izteiksmē un to lielumu ietekmē cenu līmenis. Savukārt preču cenas lielā mērā ir atkarīgas no naudas daudzuma apgrozībā, kas mūsdienās ir pakļauts banku sistēmas monetārajai politikai.

Naudas būtību, tās rašanos, funkcijas un formas noskaidrojām, studējot tirgus ekonomikas pirmo daļu. Šajā nodaļā iepazīsimies ar attīstīto valstu banku sistēmu, banku funkcijām, to darbības noslēpumiem un naudas piedāvājuma regulēšanas iespējām.

2.1. Divlīmeņu banku sistēma

Banka ir kredītiestāde, kas dibināta, lai piesaistītu uz laiku brīvos naudas līdzekļus, veiktu norēķinu, kredīta, vērtspapīru, valūtas, naudas apgrozības regulēšanas un vērtību glabāšanas operācijas.

Vēsturiski bankas darbības pirmsākumi radās līdz ar tirdzniecības attīstību. Lai norēķinātos par pirkumiem ar svešzemju tirgotājiem, bija nepieciešams mainīt naudu. Tāpēc atsevišķu viduslaiku pilsētu tirgos sāka ieplūst citu zemju nauda un tās mainīšana parasti notika pilsētas tirgus laukumā. Vēsture liecina, ka pirmie naudas mainītāji bija itālieši. Viņi naudas mainīšanas operāciju veikšanai izmantoja galdu vai solu, kuru novietoja tirgus laukumā. Līdz ar to arī termins *banka* aizgūts no itāļu valodas vārda *banco*. To var tulkot kā *galdu, solu*. Tajā gadījumā, ja kāds

no tirgotājiem mēģināja naudas mainīšanas laikā piekrāpt savu klientu, viņa galds vai sols tika salauzts. Tādā veidā tika sodīts tirgotājs par negodīgu rīcību, un tas jau nozīmēja bankrotu.

Banku rašanās ir saistīta ar to pakalpojumu sniegšanu, kas skāra galvenokārt zelta un citu dārgmetālu glabāšanas un pārvadāšanas problēmas. Zināms, ka uz attālākām vietām to pārvadāšana bija riskants pasākums, jo ļoti bieži ceļā varēja uzbrukt laupītāji un dārgmetālus atņemt. Tāpēc tirgotāju vidū radās doma, vai nevarētu zeltu nodot glabāšanā juvelieriem, kuriem bija uzceltas speciālas dārglietu glabātuves un pagrabi.

Juvelieri labprāt pieņēma dārglietas glabāšanā, bet par šādu pakalpojumu viņi iekasēja no tirgotājiem noteiktus procentus jeb augļus. Juvelieri kā apliecinājumu tam, ka zelts atrodas viņu glabātuvēs, izdeva uzrakstītu uz tā īpašnieka — tirgotāja — vārda noteiktu dokumentu; sākotnēji tās bija vērtības zīmes, bet vēlāk jau tika izrakstīti vekseli. Tos varēja izmantot, lai samaksātu par pirkumiem. Tādējādi tirgotājiem bija iespēja pārvietoties no vienas pilsētas uz otru daudz drošāk, līdzīgi ņemot tikai dokumentu kā dārgmetālu noguldījuma apliecinājumu, kas vienlaicīgi kalpoja arī kā maksāšanas līdzeklis.

Ar laiku, kad zelta krājumi pagrabos kļūst ievērojami, bet tā kustība ir niecīga, zelta uzglabātāji sāk saprast, ka uz noguldītā zelta rēķina viņi varētu iegūt papildu augļus, to aizdodot tiem, kuri nonākuši īslaicīgās naudas grūtībās.

Attīstoties naudas apgrozībai, tirgotāju un augļotāju slānim, zelts arvien biežāk tiek pieņemts glabāšanā un aizdots pret procentiem (augļiem). Līdz ar to sāk rasties pirmie banķieru nami, kuri būtībā bija augļotāju uzņēmumi.

Banku darījumi īpaši attīstījās 14. gs. Itālijas, Vācijas un Holandes pilsētās, bet vēlāk lielākajos tirdzniecības centros — Amsterdamā, Venēcijā, Hamburgā — radās žirobankas; to galvenā funkcija bija bezskaidras naudas pārskaitīšana no viena konta uz otru kā savas zemes, tā arī starpvalstu ietvaros.

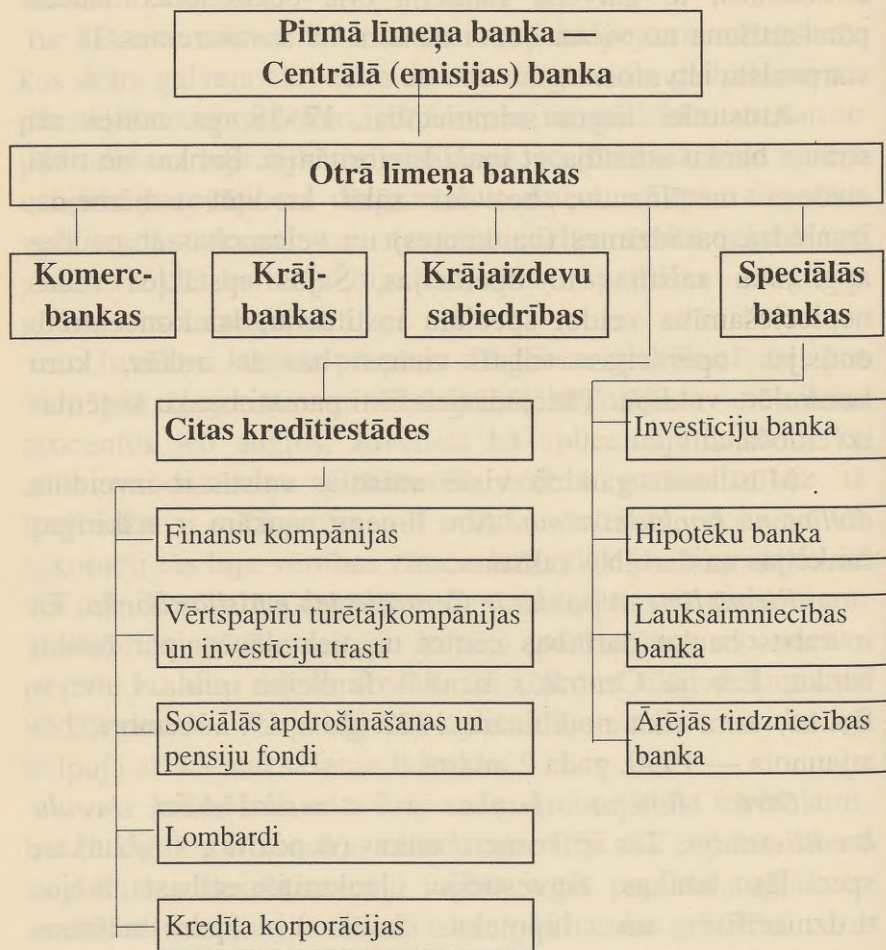
Attīstoties tirgus saimniecībai, 17.-18. gs. notiek arī strauja banku attīstība, it īpaši Lielbritānijā. Bankas ne tikai aizdeva metālnaudu, bet arī sāka kreditēt uzņēmējus, izsniedza parādzīmes (banknotes) un veica citas ar naudas apgrozību saistītas to operācijas. Šajos apstākļos rodas nepieciešamība veidot speciālu institūciju, lai koncentrētu emisijas operācijas valstī vienas bankas rokās, kuru kontrolētu valdība. Tādējādi tiek likti pamati banku sistēmas izveidošanai.

Mūsdienās gandrīz visās attīstītās valstīs ir izveidota *divlīmeņu banku sistēma*. Abu līmeņu bankām ir atšķirīgas funkcijas un darbības raksturs.

Pirmā līmeņa banka ir Centrālā jeb emisijas banka. Tā ir valsts banku darbības centrs un tiek dēvēta par banku banku. Latvijā Centrālās bankas funkcijas pilda Latvijas Banka, kura tika nodibināta 1922. gada 19. novembrī, bet atjaunota — 1990. gada 2. martā.

Otrā līmeņa bankas ir visdažādāko veidu kredītiestādes. Tās ir: komercbankas (depozītu), krājbankas, speciālās bankas (investīciju, lauksaimniecības, ārējās tirdzniecības un hipotēku bankas), apdrošināšanas kompānijas, sociālās apdrošināšanas un pensiju fondi, vērtspapīru turētājkompānijas (holdingi, investīciju tresti, finansu kompānijas), lombardi u.c. Banku sistēmas struktūru parāda 3. shēma.

Banku sistēmas struktūra

19. gadsimtā attīstīta banku sistēma izveidojās Lielbritānijā. Mūsdienās visvairāk attīstīta banku sistēma ir ASV. Galvenā kredītsistēmas sastāvdaļa ir komercbankas; tāpēc to darbību apskatīsim konkrētāk.

2.2. Komercbanku darbība

Komercbankas ir universālas bankas ar plašu operāciju klāstu. Latvijā 1996. gada 30. jūnijā darbojās 41 komercbanka, bet pirms diviem gadiem 56 komercbankas. 1995. gadā notika banku krīze, kuras rezultātā komercbanku skaits krasi samazinājās.

Latvijas komercbanku darbību regulē 1995. gada 24. novembrī pieņemtais *Kredītiestāžu likums*. Tas paredz, ka *kredītiestāde* ir *uzņēmēj sabiedrība, kas dibināta, lai pieņemtu noguldījumus un citus atmaksājamos līdzekļus un savā vārdā izsniegtu kredītus*.

Kredītiestādes ir tiesīgas veikt šādas banku operācijas:

- ◆ pirmkārt, piesaistīt noguldītāju naudu un citus atmaksājamos līdzekļus;
- ◆ otrkārt, izsniegt īstermiņa un ilgtermiņa aizdevumus;
- ◆ treškārt, veikt skaidras un bezskaidras naudas maksājumus;
- ◆ ceturtkārt, izlaist un apkalpot skaidras un bezskaidras naudas maksāšanas līdzekļus;
- ◆ piektkārt, pirkt un pārdot čekus, vekselus, depozītu sertifikātus, ārvalstu valūtu, finanšu līgumus, vērtspapīrus;
- ◆ sestkārt, veikt uzticības (trasta), finanšu līzinga operācijas;

- ♦ septītkārt, izsniegt garantijas un galvojumus;
- ♦ astotkārt, glabāt un pārvaldīt vērtspapīrus un citas vērtības, kā arī veikt citus banku darījumus.

Visas bankas operācijas dalās *pasīvās* un *aktīvās* operācijās. Ar *pasīvo* operāciju palīdzību bankas iegūst apgrozāmos līdzekļus, bet ar *aktīvo* operāciju palīdzību tās iegūtos līdzekļus sadala.

Banku pasīvās operācijas

Pasīvās operācijas nozīmē naudas līdzekļu piesaistīšanu bankām, kurus tās izmanto aktīvo operāciju veikšanai. Banku pasīvi sastāv no divām daļām: *piesaistītiem* līdzekļiem un *pašu* kapitāla.

Bankas līdzekļu lielākā daļa ir ***piesaistītie jeb aizņemtie naudas līdzekļi***. Naudas resursu piesaistīšana notiek, privātpersonām un uzņēmumiem (klientiem) atverot norēķinu kontus bankā, kā arī aizņemoties naudu no citām bankām. Pastāv dažādi naudas piesaistīšanas veidi. Izšķir pieprasījuma jeb *beztermiņa noguldījumus* un *termiņnoguldījumus*.

Pieprasījuma jeb beztermiņa noguldījumi ir tādi naudas noguldījumi, kurus izdara uz nenoteiktu laiku fiziskās un juridiskās personas, lai veiktu norēķinus gan skaidrā naudā, gan arī ar pārskaitījumiem. Bankas pienākums ir šos noguldījumus izmaksāt pēc klienta pieprasījuma, kad vien viņš to vēlas.

Klientu finansiālā apkalpošana, kuriem ir atvērti *norēķinu konti*, sastāda lielāko īpatsvaru banku pasīvajās operācijās. Norēķinu kontos naudas summu svārstības notiek ik dienas: vieniem nauda tiek ieskaitīta, bet otriem —

izmaksāta. Norēķinu kontos naudas līdzekļi sastāda bankas apgrozāmā kapitāla lielāko daļu, ar kuru rīkojas komercbankas. Banka maksā noteiktu procentu par norēķinu konta mēneša vidējo atlikumu. Ja bankai nav izdevīgi, tad tā var arī nemaksāt procentu par beztermiņa noguldījumiem.

Termiņnoguldījumi ir līdzekļu piesaistīšana bankā kā uz noteiktu, tā arī nenoteiktu laiku. Tas var ilgt no viena mēneša līdz gadam un ilgāk. Atverot kontu uz noteiktu laiku, klients naudu var izņemt no bankas tikai pēc līgumā norādītā termiņa izbeigšanās (protams, ir atļauts arī lauzt līgumu). Termiņnoguldījumus, kas izdarīti uz nenoteiktu laiku, var izņemt ne agrāk kā pēc viena mēneša, skaitot no noguldījuma pieņemšanas brīža. Banka termiņnoguldījumus var droši izmantot aktīvajās operācijās, un tāpēc par tiem tiek paredzēta augstāka procenta likme.

Stabilas ekonomikas apstākļos parasti procenta likme ir lielāka, ja ir ilgāks termiņnoguldījumu laiks.

Noguldījuma termiņam beidzoties, tā īpašnieks saņem atpakaļ noguldīto naudas summu un vēl procentus. Tas nozīmē, ka banka pērk naudu no klientiem un viņiem par to maksā procentus. Latvijā katrā atsevišķā bankā termiņnoguldījuma procenti ir atšķirīgi.

Pastāv divi noguldījumu procenta aprēķināšanas veidi: vienkāršais un saliktais.

Vienkāršais veids nozīmē, ka procenti par noguldījumiem tiek aprēķināti un maksāti par laika posmu, kas ir lielāks nekā viens periods, piemēram, viens, trīs vai seši mēneši. Turklāt tos aprēķina tikai no sākotnēji noguldītās summas, Piemēram, ja bankā ir termiņnoguldījums par summu Ls 1000 uz trīs mēnešiem, ar gada procenta likmi 12, tad pēc katra mēneša notecēšanas

noguldītājs varēs saņemt naudas pieaugumu 1% apmērā no 1000 latiem. Šī summa sastāda 10 latus.

Naudas noguldītājam ir izdevīgāk tad, ja procenti tiek maksāti katru mēnesi, to aprēķināšanā pielietojot salikto veidu, jo pastāv iespēja naudas pieaugumu atkal noguldīt.

Salikto procentu aprēķina pēc katra mēneša beigām no naudas summas, kuru veido sākotnēji noguldītās summas plus naudas pieaugums. Izmantojot augstāk minēto piemēru, aprēķināsim salikto procentu. Ja pēc pirmā mēneša beigām klients nav izņēmis procenta summu, tad pēc otrā perioda salikto procentu aprēķina no lielākas summas — 1010 latiem ($Ls\ 1000 + Ls\ 10 = Ls\ 1010$). Tātad sākotnēji noguldītajai summai tiek pieskaitīta procenta pieauguma summa, kura atkal dod naudas pieaugumu.

Līdzekļus bankas var arī piesaistīt, naudu aizņemoties no citām bankām.

Noguldījumu summas Latvijas komercbankās atspoguļo 11. tabulas (skat. 63. lpp.) dati.

Kaut gan Latvijā pašlaik darbojas 41 banka, taču tikai 12 bankas 1996. gada 1. augustā drīkstēja pieņemt privātpersonu noguldījumus.

Bankas pasīvi ir arī *pašu kapitāls*. To veido, *pirmkārt*, pamatkapitāls, t.i., akcionāru iemaksas, ja banka tiek dibināta kā akciju sabiedrība; *otrkārt*, naudas līdzekļi, ko gūst bankas, izlaižot jaunas akcijas, kas ir paredzētas statūtu kapitāla palielināšanai; *treškārt*, rezerves kapitāls, t.i., ikgadējie atskaitījumi no bankas peļņas; *ceturtkārt*, nesadalītā peļņa un zaudējumi; *piektkārt*, pašu kapitālā ietilpst arī pārvērtēšanas rezerves, kas ir saistītas ar ārvalstu valūtas kursa izmaiņām.

Noguldījumi Latvijas Komercbankās 1996. gada 30. jūnijā

	Bankas nosaukums	Tūkst. latu	% pret 31.12.95.
1.	Parekss banka*	115236,8	135,1
2.	Latvijas Unibanka*	94586,0	100,4
3.	Rīgas komercbanka*	61310,7	104,7
4.	Latvijas Krājbanka*	56675,8	89,2
5.	Rietumu banka*	49448,6	121,4
6.	Zemes banka*	33301,2	96,4
7.	Vācijas-Latvijas banka*	32851,1	89,9
8.	Saules banka*	29585,1	142,3
9.	Baltijas Transzītu banka*	26647,6	90,3
10.	Ventspils Apvienotā Baltijas banka	23451,6	148,9
11.	Latvijas Kapitālbanka	17372,3	95,9
12.	Aizkraukles banka	16194,4	125,0
13.	Rīgas Naftas un ķīmijas banka	11898,6	138,0
14.	Latvijas Kredītbanka	11711,6	97,2
15.	Trasta komercbanka	10602,0	434,1
16.	Multibanka*	9704,2	127,3
17.	LATEKO banka	6119,5	74,7
18.	Latvijas Industriālā banka	5213,7	125,6
19.	Baltijas Starptautiskā banka	5128,5	92,8
20.	Sakaru banka	3808,0	25,7
21.	Latvijas Tirdzniecības banka	3714,0	74,7
22.	Latvijas Hipotēku un zemes banka*	3559,7	287,1
23.	Ogres komercbanka	2734,5	79,7
24.	Banka Paritāte	2577,1	183,0
25.	VEF banka	2520,9	46,3
26.	Latvijas Investīciju banka	2449,5	206,6
27.	Banka Atmoda	2257,2	319,7
28.	Rīgas Apvienotā Baltijas banka	1967,5	169,1
29.	Latvijas Privātbanka	1861,9	175,5
30.	Banka Land	1804,7	58,8
31.	Komercbanka Viktorija	1761,8	73,6
32.	Latvijas Biznesa banka	373,1	63,5
33.	Doma banka	359,6	162,6
34.	Bauskas banka	277,9	73,9
35.	Komercbanka Jelgava	119,5	51,7
	Kopā	649204,1	107,9

Noguldījumu kopsummā uzrādīti: saistības pret kredītiestādēm (3100) + noguldījumi (3200) + tranzīta fondi (3500)

* — atļauts pieņemt privātpersonu noguldījumus

Pašu kapitāls ir pamats bankas darbības uzsākšanai. Saskaņā ar Kredītiestāžu likumu (21. pantu), bankas minimālais dibināšanas pamatkapitāls ir ekvivalents pieciem miljoniem ekju, kas pārrēķināti latos pēc Latvijas Bankas noteiktā valūtas kursa. Taču bankām, kuras jau darbojas, līdz 2000. gadam ir jāsasniedz divu miljonu latu liels pamatkapitāls. Latvijas Komerbanku reitings pēc pašu kapitāla ir redzams 12. tabulā (skat. 65. lpp.).

Tabulas dati rāda, ka vēl arvien daudzām Latvijas komercbankām pašu kapitāls ir mazāks nekā divi miljoni latu. Lai to sasniegtu, nākotnē varētu notikt Latvijas komercbanku apvienošanās.

Pašu kapitāls ir viens no svarīgākajiem bankas drošības elementiem. Tas nodrošina personu noguldījumus bankā. Turklāt bankas ar pietiekami lielu pašu kapitālu pārliecina noguldītājus par viņu naudas drošību, un viņi tām vairāk uzticas.

Noguldījumu drošību nosaka ne tikai banku pasīvās operācijas, bet arī to aktīvās operācijas.

Latvijas Komercbanku pašu kapitāls

1996. gada 30. jūnijā

	Bankas nosaukums	Tūkst. latu	% pret 31.12.95.
1.	Latvijas Unibanka	24794,0	174,7
2.	Parekss banka	21002,8	142,9
3.	Rīgas komercbanka	9883,6	102,5
4.	Rietumu banka	7165,2	157,5
5.	Baltijas Tranzītu banka	7007,3	127,8
6.	Zemes banka	*6383,1	177,1
7.	Latvijas Investīciju banka	5215,1	95,1
8.	Saules banka	4112,9	104,0
9.	Aizkraukles banka	3060,0	244,6
10.	Vācijas-Latvijas banka	2898,3	108,7
11.	Ventspils Apvienotā Baltijas banka	2530,1	290,2
12.	Latvijas Kapitālbanka	*2479,9	123,1
13.	Rīgas Naftas un ķīmijas banka	2451,4	106,4
14.	Multibanka	2160,1	114,6
15.	Latvijas Hipotēku un zemes banka	2137,8	127,1
16.	Trasta komercbanka	*2095,5	183,0
17.	LATEKO banka	1911,1	136,3
18.	Banka Paritāte	*1910,6	179,9
19.	Banka Atmoda	1778,4	100,4
20.	Latvijas Tirdzniecības banka	*1735,8	173,4
21.	Sakaru banka	1626,5	54,2
22.	Latvijas Krājbanka	1581,3	—
23.	VEF banka	1558,8	114,8
24.	Latvijas Kredītbanka	1505,5	100,8
25.	Doma banka	1477,6	450,9
26.	Komercbanka Viktorija	1284,1	243,7
27.	Latvijas Industriālā banka	1191,6	135,8
28.	Rīgas Apvienotā Baltijas banka	*1175,4	116,6
29.	Latvijas Biznesa banka	*1173,1	150,2
30.	Latvijas Privātbanka	1156,9	223,5
31.	Banka Land	1119,2	109,3
32.	Baltijas Starptautiskā banka	1033,7	122,5
33.	Ogres komercbanka	*1017,1	121,2
34.	Komercbanka Jelgava	1015,0	827,9
35.	Bauskas banka	1002,5	96,4
	Kopā	131630,9	139,9

* Ieskaitot bankas subordinēto kapitālu, naudas līdzekļi, kurus banka ir aizņēmusies uz laiku, kas nav īsāks par 7 gadiem.

Banku aktīvās operācijas

Bankas var izmantot pašu un piesaistītos līdzekļus dažādiem mērķiem. Bankas tos var pārdot, piemēram, izsniedzot kredītus, var ieguldīt vērtspapīros vai izmantot spekulācijās ar valūtu. Tās ir banku *aktīvās operācijas*. Šo operāciju veikšanai bankās ir līdzekļi, kurus sauc par *aktīviem*. Tos sastāda kredīti, valsts vērtspapīri, sertifikāti, vekseli, akcijas, čeki, bankas inventārs u.c.

Nauda tirgus ekonomikas apstākļos ir prece, kuru bankas pērk un pārdod, lai gūtu peļņu. Taču visus piesaistītos naudas līdzekļus bankas nevar izmantot šim nolūkam. Tām ir jāveido naudas rezerves.

Pirmkārt, ir nepieciešamas noteiktas naudas *rezerves pašām bankām* ikdienas kases operāciju veikšanai. Tās sastāv no skaidrās naudas (banknotēm un monētām) kā nacionālā, tā arī ārzemju valūtā un tiek glabātas bankas seifos.

Otrkārt, visas kredītiestādes, kas veic bankas operācijas un atver klientiem norēķinu kontus, ir spiestas veidot *obligātās naudas rezerves*, kuru lielumu nosaka Centrālā banka. Cik lielām šīm rezervēm jābūt? Tās nosakot, jāievēro noguldījuma veids — termiņa vai beztermiņa noguldījums. Pastāv diferencēta pieeja obligātās naudas rezerves lieluma noteikšanā. Piemēram, ASV Federālā banka ir noteikusi lielajām komercbankām rezerves noguldījumus no 3 līdz 12% no attiecīgā noguldījuma veida summas: 12% ir paredzēti beztermiņa noguldījumiem un 3% termiņnoguldījumiem līdz 1,5 gadiem. Ja noguldījuma

atmaksāšanas termiņš ir pēc 1,5 gadiem, tad no šādām summām rezerves netiek aprēķinātas.¹

Latvijas Banka ir noteikusi komercbankām obligātās rezerves summu vidēji mēnesī 8% apmērā no visu veidu piesaistītajiem līdzekļiem. Latvijas Bankai ir tiesības samazināt obligāto rezervju kopsummu par vidējo atlikumu skaidrā naudā (latos) banku kasēs.

Ja obligāto rezervju atlikums kļūst mazāks par obligāto lielumu, komercbankai jāsaņem kredīts no Latvijas Bankas atbilstoši pastāvošajai refinansēšanas procenta likmei, vai arī jāatrod iespējas nopirkt naudas līdzekļus starpbanku tirgū.

Tādējādi komercbanku naudas rezerves ir tās aktīvi.

Bankas aktīvi ir *iepirktie vērtspapīri jeb bankā turētais vērtspapīru portfelis*. Tie ir: valdības, pašvaldību, uzņēmumu un citu institūciju obligācijas un akcijas. Vērtspapīru portfelis galvenokārt kalpo naudas investīciju nolūkam, kā arī to, it īpaši valdības vērtspapīrus, var izmantot, kā nodrošinājumu citu bankas operāciju veikšanai.

Mūsdienās vislielākie komercbanku aktīvi ir *aizdevu operācijas* ar noteiktu procenta likmi. Tās ir: kredīts, vekseļu diskonts, kā arī aizdevums pret vekseli.

Bankas aktīvi ir *sertifikāti*, kas nodoti glabāšanā, inkaso *čeki*, naudas summas, kas atrodas korespondentbankas rēķinā. Jebkura banka ir tiesīga atvērt savu norēķinu kontu citā bankā, lai varētu izmantot otras bankas pakalpojumus. Tādā veidā divas bankas veido korespondentattiecības.

Bankas aktīvi ir arī *banku ēkas, inventārs* u.tml., kā arī *zeme*, uz kuras atrodas bankas ēkas.

¹ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р., Экономика: Пер. с англ. " М: Дело, 1993. " С. 484.

Latvijas komercbanku aktīvu lielumu uzskatāmi parāda 13. tabula (skat. 69. lpp.).

Bankas pieņem glabāšanā klientu vērtspapīrus. Taču atbilstoši starptautiskajiem grāmatvedības standartiem bankas aktīvos tie netiek uzrādīti. Tos ieraksta atsevišķi — speciālās ārpusbilances depozitārajās grāmatās.

Aktīvās un pasīvās operācijas tiek atspoguļotas bankas ikmēneša bilancē, kura parasti tiek publicēta presē. Tā ir kopsavilkuma rādītāju sistēma noteiktā laika periodā. Bilancei ir divas sastāvdaļas — pasīvs un aktīvs. Labajā pusē tiek atspoguļoti naudas izteiksmē bankas līdzekļu rašanās avoti (pasīvs) un kreisajā — bankas līdzekļu izlietojums (aktīvs). Turklāt aktīviem vienmēr jābūt vienādiem ar pasīviem.

Latvijas kredītiestāžu kopsavilkuma bilances struktūru parāda. 14. tabula (skat. 70. lpp.). Tā atspoguļo šo iestāžu aktīvus un pasīvus.

Bilances analīze rāda, ka tās aktīvu lielākā daļa ir aizdevumi jeb kredīts.

Latvijas komercbanku aktīvi

1996. gada 30. jūnijā

	Bankas nosaukums	Tūkst. latu	% pret 31.12.95.
1.	Parekss banka	147529,1	134,9
2.	Latvijas Unibanka	141849,0	115,2
3.	Rīgas komercbanka	91037,1	110,4
4.	Latvijas Krājbanka	73485,7	92,4
5.	Rietumu banka	59441,6	129,8
6.	Zemes banka	46200,6	102,6
7.	Baltijas Tranzītu banka	42471,1	101,4
8.	Vācijas-Latvijas banka	38670,5	93,3
9.	Saules banka	36588,4	108,2
10.	Ventspils Apvienotā Baltijas banka	27147,7	159,6
11.	Aizkraukles banka	25539,8	134,2
11.	Latvijas Kapitālbanka	21132,4	92,3
13.	Rīgas Naftas un ķīmijas banka	17921,3	131,9
14.	Trasta komercbanka	15956,4	235,2
15.	Multibanka	15368,9	153,3
16.	Latvijas Kredītbanka	14364,4	90,0
17.	LATEKO banka	12059,4	116,7
18.	Sakaru banka	9411,1	40,3
19.	Baltijas Starptautiskā banka	9081,9	136,3
20.	Latvijas Investīciju banka	8203,1	115,4
21.	Latvijas Tirdzniecības banka	7398,8	109,0
22.	Latvijas Industriālā banka	7170,7	126,1
23.	Latvijas Privātbanka	7014,3	256,6
24.	Komercbanka Viktorija	6578,6	97,6
25.	Latvijas Hipotēku un zemes banka	6526,3	189,6
26.	Banka Paritāte	6354,0	118,6
27.	Ogres komercbanka	5227,5	92,0
28.	VEF banka	4928,8	66,9
29.	Banka Atmoda	4765,0	150,5
30.	Banka Land	4627,2	89,8
31.	Rīgas Apvienotā Baltijas banka	3615,2	138,8
32.	Doma banka	2475,8	170,1
33.	Latvijas Biznesa banka	2047,2	102,5
34.	Bauskas banka	1664,2	109,0
35.	Komercbanka Jelgava	1196,8	303,7
	Kopā	925049,7	113,5

14. tabula

Latvijas kredītiestāžu kopsavilkuma bilance¹
1995. gada 31. decembrī

Bilances posteņi	Tūkst. latu
Banku rezerves	64 146
Nacionālā valūta banku kasēs	16 332
Korespondentkonti Latvijas Bankā	47 814
Ārzemju aktīvi	321 962
Ārvalstu valūta banku kasēs	22 050
Prasības pret ārvalstu bankām	241 916
Prasības pret ārvalstu nebankām	57 996
Prasības pret centrālo valdību (neto)	83 825
Prasības pret pašvaldībām (neto)	-13 358
Prasības pret valsts uzņēmumiem	24 993
Kredīti valsts uzņēmumiem	24 727
Pārējās prasības	266
Prasības pret privātuzņēmumiem	156 031
Kredīti privātuzņēmumiem	151 522
Pārējās prasības	4 509
Prasības pret privātpersonām	28 094
Neklasificētie aktīvi	107 530
Fiksētie aktīvi	48 664
Nauda ceļā	3 364
Pārējie aktīvi	41 574
Prasības pret iekšzemes kredītiestādēm	13 928
AKTĪVI pavisam	773 223
Pieprasījuma noguldījumi	124 334
Valsts uzņēmumu	28 585
Privātuzņēmumu	54 122
Privātpersonu	41 627
Termiņa un krājnoguldījumi	23 993
Valsts uzņēmumu	481
Privātuzņēmumu	1 452
Privātpersonu	22 060
Rezidentu noguldījumi ārvalstu valūtā	165 899
Valsts uzņēmumu	20 490
Privātuzņēmumu	93 118
Privātpersonu	52 291
Noguldījumi bankās, kuru darbība apturēta	207
Tranzīta fondi	39 678
Ārzemju pasīvi	242 928
Saistības pret ārvalstu bankām	32 208
Saistības pret ārvalstu nebankām	210 720
Saistības pret Latvijas Banku	3 520
Izlaistās obligācijas un vērtspapīri	205
Kapitāls	132 656
Neklasificētie pasīvi	39 803
Nauda ceļā	19 035
Pārējie pasīvi	15 424
Saistības pret iekšzemes kredītiestādēm	5 344
PASĪVI pavisam	773 223

¹ Latvijas Banka: Monetārais apskats. — 1995. — 4. — 44.-46.lpp.

2.3. Kredīts, tā avoti un formas

Kas ir *kredīts*? Termins "kredīts" ir aizgūts no latīņu valodas vārda (*credit*) un nozīmē aizdevumu, parādu. Kredīts ir naudas vai preču aizdevums, kas jāatmaksā ar noteiktu procentu. Mūsdienų tirgus ekonomika nav iedomājama bez plašām kredītattiecībām. Pateicoties tām, *pirmkārt*, rodas labvēlīgas iespējas kapitāla pārplūdei no mazāk ienesīgām ekonomikas nozarēm uz ienesīgākām; *otrkārt*, tās paātrina preču realizāciju; *treškārt*, samazina ar naudas apgrozību saistītās izmaksas; *ceturtkārt*, sekmē kapitāla uzkrāšanu.

Tā kā kredīta attiecības nozīmē naudas aizdošanu, tad šajās attiecībās stājas vienmēr divas puses: *aizdevējs* jeb *kreditors* un *aizņēmējs* jeb *debitors*.

Kredīta avoti

Lai varētu aizdot naudu, ir jābūt *uz laiku brīviem naudas līdzekļiem*, kas nav iesaistīti ne ražošanā, ne arī preču apgrozībā. Kur rodas šādi naudas līdzekļi? Tie veidojas, piemēram, uzkrājot amortizācijas fondā līdzekļus līdz jaunu ražošanas iekārtu iegādes termiņam u.tml., kā arī no bankas pašas un piesaistītiem līdzekļiem. Kredīta avoti ir parādīti 4.shēmā.

Brīvie naudas līdzekļi, kas koncentrējas bankās, veido *kredīta resursus*, kurus bankas aizdod citiem (uzņēmējiem, iedzīvotājiem) par atlīdzību aizdevu procenta formā, t.i., it kā pārdod pašu naudu. Rodas īpašs tirdzniecības veids — tirdzniecība ar naudu.

Uz laiku brīvie naudas līdzekļi

K r e d ī t a a v o t ī		Uzņēmumu, organizāciju u.tml., arī ārvalstu naudas līdzekļi, kas uz laiku atbrīvojušies ražīgā kapitāla riņķojuma procesā
		Naudas līdzekļi ar mērķa nozīmi (darba samaksa, peļņa, amortizācijas fonds u.c.)
		Valsts budžeta līdzekļi, kas rodas, ja budžeta ieņēmumi pārsniedz izdevumus
		Mantas un personas apdrošināšanas fondu rezerves
		Iedzīvotāju noguldījumi komercbankās un citās kredītiestādēs
		Pašu banku naudas fondi un peļņa
		Sabiedrisko organizāciju, budžeta iestāžu u.c. uz laiku brīvie līdzekļi
		Akciju un obligāciju izlaišanas rezultātā gūtie līdzekļi

Brīvo naudas līdzekļu akumulāciju veic bankas, jo katram uzņēmumam un organizācijai noteiktā bankā ir savs *norēķinu kots*, kurā ieplūst visi naudas ieņēmumi un no kura tiek veikti attiecīgi maksājumi. Banka piesaista arī iedzīvotāju brīvos naudas līdzekļus.

Pagaidu vajadzību pēc papildu naudas līdzekļiem izsauc nepieciešamība nodrošināt ražīgā kapitāla nepārtrauktu apriti. Piemēram, līdz attiecīgu naudas summu uzkrāšanai uzņēmumam var rasties nepieciešamība iegādāties jaunu tehniku un uzlabot ražošanas tehnoloģiju. Bieži nepietiek naudas līdzekļu darba algas izmaksām, ja nauda vēl nav ienākusi norēķina kontā no realizētās produkcijas. Tādējādi kredīts dod iespēju savlaicīgi un pilnīgi apmierināt uzņēmumu vajadzības pēc naudas līdzekļiem dažādos laikposmos, efektīvi izmantot naudas resursus tautsaimniecībā.

Banku piešķirtais kredīts dalās *īstermiņa* un *ilgtermiņa kredītā*. Apgrozāmo līdzekļu aprites īpatnības nosaka īstermiņa kredīta nepieciešamību. Īstermiņa kredīts parasti tiek piešķirts ar samaksas termiņu līdz vienam gadam. Turpretī pamatkapitāla aprites īpatnības, t.i., tā aprite ir daudz lēnāka, rada nepieciešamību pēc ilgtermiņa kredīta. To izsniedz uz ilgāku laiku, piemēram, ar samaksas termiņu līdz 10, 20 gadiem un pat ilgāk.

Kredīta nodrošinājums

Kredīta nodrošinājums ir apliecinājums (dokuments), ka kredītaņēmējs ir maksātspējīgs un saņemtā naudas summa ir materiāli nodrošināta.

Lai saņemtu kredītu, ir nepieciešami šādi dokumenti:

pirmkārt, dokuments vai uzņēmējdarbības plāns, kurā ir pierādīts aizņemamo naudas līdzekļu ieguldījuma mērķtiecīgums noteiktā pasākumā;

otrkārt, dokuments, kas parāda uzņēmuma saimniecisko darbību, tā finansiālo stāvokli. Banka pieprasa arī tādus svarīgus dokumentus kā uzņēmuma reģistrācijas apliecību, statūtus, bilanci un pārskatu par uzņēmuma finansiālās darbības rezultātiem. Šiem dokumentiem jābūt apstiprinātiem finansu inspekcijā;

treškārt, dokuments, kas apliecina, ka kredītaņēmējs ir spējīgs aizņemto naudu atmaksāt un saņemtā naudas summa ir materiāli (pietiekami) nodrošināta.

Aizdevuma nodrošinājumam bankas pievērš ļoti lielu uzmanību, lai kreditēšanas rezultātā tās neciestu zaudējumus. Atbilstoši *Kredītiestāžu likuma* prasībām, kredītiestāde var izsniegt kredītu, ja tas ir nodrošināts ar vienu no šādiem nodrošināšanas veidiem: kustamo un nekustamo īpašumu, vērtspapīriem, galvojumiem.

Par aizņēmēju var galvot, *pirmkārt*, fiziskas personas, citas bankas, citi uzņēmumi; *otrkārt*, juridiska persona.

Taču bankai, kura šo galvojumu pieņems, vispirms rūpīgi jāizanalizē galvotāja maksātspējas. Bankā tiek pieņemti tikai tādi galvojumi, kuru īpašums var tikt iekļāts, vai arī to rīcībā esošie naudas līdzekļi var nosegt šī galvojuma naudas summu.

Svarīgs kredītnodrošinājums ir aizdevuma *izsniegšana pret ķīlu*. Tā ir naudas aizņēmējam piederošs īpašums (zeme, celtnes u.c.), kas tiek ieķīlāts bankā. Bankas uzdevums ir noformēt savas tiesības uz ķīlu, kā arī nodrošināt kontroli pār ķīlas objektiem. Ķīla kā kredīta nodrošinājums ietver riska faktoros: to var nozagt vai pārdot, lietošanas procesā var samazināties tās vērtība u.tml. Tāpēc bankas šo garantijas formu nelabprāt izmanto. Īpašumu ieķīlājot, tiek noslēgts ķīlas līgums. Izsniedzot aizdevumu pret ķīlu, aizdevuma vērtība kopā ar paredzēto procentu summu sastāda 65—80% no ķīlas objekta faktiskās vērtības. Šī procentuālā attiecība var svārstīties atkarībā no naudas ieguldījuma riska pakāpes.

Kā kredīta nodrošinājums kalpo arī apdrošināšanas sabiedrību izsniegtās polises par kredītriska apdrošināšanu. Prakse rāda, ka pret apdrošināšanas sabiedrību izsniegtajām kredīta apdrošināšanas polisēm Latvijas komercbankas parasti aizdod samērā nelielas naudas summas. Taču attīstītās tirgus ekonomikas valstīs kā noguldījumi, tā arī kredīti tiek apdrošināti. Šādas operācijas veic speciālas apdrošināšanas iestādes.

Ja apdrošināšanas polise kalpo kā kredīta nodrošinājums, tad atbilstoši Latvijas likumdošanai ir jāveic tās cedēšana uz kredītiestādes vārda, polisi uzglabājot kredītiestādē.

Atsevišķos gadījumos kredītiestāde var izsniegt kredītu arī bez augstāk minētā nodrošinājuma; taču šādā veidā izsniegto kredītu kopsumma nedrīkst pārsniegt 15 procentus no kredītiestādes pašu kapitāla.

Aizdevuma apjoms

Saskaņā ar Latvijas *Kredītiestāžu likumu* kredīta maksimālais lielums vienam aizņēmējam vai savstarpēji saistītai klientu grupai nedrīkst pārsniegt 25% no bankas pašu kapitāla.

Ja kredīti tiek izsniegti personai, kas ir bankas dibinātājs vai akcionārs, kopējā aizdevuma summa nedrīkst pārsniegt 15% no bankas pašu kapitāla.

Atsevišķi normatīvi ir noteikti tā saucamajiem lielajiem kredītiem. Ja tie pārsniedz 100 000 latu, tad kredītiestādei nedēļas laikā pēc tā piešķiršanas ir jāinformē Latvijas Banka.

Kredītiestādes darījuma risks tiek kvalificēts kā liels risks, ja darījuma apmērs pārsniedz 10% no bankas pašu kapitāla. Bet visu lielo jeb riska darījumu kopsumma nedrīkst pārsniegt bankas pašu kapitālu vairāk nekā 8 reizes.

Latvijas komercbanku izsniegtās kredītu summas atspoguļo 15. tabulas dati.

Latvijas komercbanku kredīti

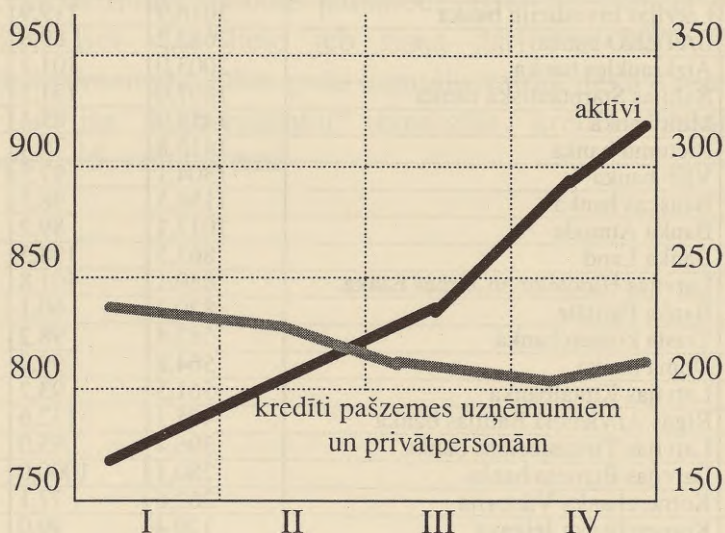
1996. gada 30. jūnijā

	Bankas nosaukums	Tūkst. latu	% pret 31.05.95.	% pret 31.12.95.
1.	Latvijas Unibanka	42197,0	101,9	102,8
2.	Parekss banka	35194,2	62,0	126,5
3.	Rīgas komercbanka	26505,0	118,9	95,9
4.	Zemes banka	22435,5	96,7	98,8
5.	Latvijas Krājbanka	19226,6	98,5	94,8
6.	Baltijas Tranzītu banka	17142,7	95,4	90,5
7.	Vācijas-Latvijas banka	13282,1	93,5	81,4
8.	Latvijas Kreditbanka	11600,1	99,8	98,8
9.	Rīgas Naftas un ķīmijas banka	8530,9	99,2	107,3
10.	Sakaru banka	4872,9	98,6	35,8
11.	Saules banka	4660,6	94,8	132,8
12.	Ventspils Apvienotā Baltijas banka	4414,1	97,5	226,5
13.	Latvijas Industriālā banka	4150,8	99,9	89,9
14.	Ogres komercbanka	3328,1	96,1	91,1
15.	Latvijas Investīciju banka	3016,9	119,9	176,2
16.	LATEKO banka	2612,2	89,8	113,1
17.	Aizkraukles banka	2003,0	101,2	154,9
18.	Baltijas Starptautiskā banka	1807,0	121,2	140,5
19.	Multibanka	1453,9	85,4	66,4
20.	Rietumu banka	1415,8	75,4	102,2
21.	VEF banka	1304,1	97,5	88,3
22.	Bauskas banka	1156,5	98,3	166,6
23.	Banka Atmoda	1017,1	89,2	67,7
24.	Banka Land	863,5	108,5	104,0
25.	Latvijas Hipotēku un zemes banka	850,1	101,8	106,1
26.	Banka Paritāte	820,3	60,1	134,3
27.	Trasta komercbanka	582,4	98,2	129,2
28.	Doma banka	564,8	99,9	101,7
29.	Latvijas Kiptalbanka	561,5	93,2	83,2
30.	Rīgas Apvienotā Baltijas banka	405,1	132,6	149,2
31.	Latvijas Tirdzniecības banka	396,4	95,0	41,5
32.	Latvijas Biznesa banka	280,1	1000,0	96,3
33.	Komercbanka Viktorija	262,6	77,1	206,0
34.	Komercbanka Jelgava	120,4	99,0	67,0
35.	Latvijas Privātbanka	0,0	—	—
	Kopā	239034,2	92,0	99,0

Tabulas dati rāda, ka kopējais izsniegto kredītu apjoms 1996. gada jūnija beigās salīdzinājumā ar iepriekšējo mēnesi, kā arī ar 1995. gada beigām, ir samazinājies. Turklāt no komercbanku kopējiem aktīviem kredīti sastāda tikai 25,8%, t.i., tikai ceturto daļu. Tas nozīmē, ka Latvijas komercbankas nelabprāt nodarbojas ar tautsaimniecības kreditēšanu. Protams, ekonomikā tā ir nelabvēlīga tendence. Latvijas komercbanku aktīvu un kredītu sakarības atspoguļo 7. diagramma.

7. diagramma

Latvijas komercbanku aktīvu un kredītu sakarība (miljonos Ls)

Atbilstoši Latvijas Bankas apstiprinātajiem *Kredītu un ārpusbilances saistību novērtēšanas noteikumiem* (1996. gada 17. janvāra LB Padomes lēmums N° 30/4) visi izsniegtie kredīti un ārpusbilances saistības ir sadalīti piecās grupās: standarta, uzraugāmie, zemstandarta, šaubīgie un zaudētie kredīti.

Latvijas Banka ir noteikusi, ka katrai šai kredītu un ārpusbilances saistību grupai ir jāveido speciālie uzkrājumi (sk. 16. tabulu).

16. tabula

Kredītu un ārpusbilances saistību speciālo uzkrājumu normas

Kredītu un ārpusbilances- saistību grupas	Uzkrājumu norma procen- tos no pamatsummas
standarta	0
uzraugāmie	10
zemstandarta	30
šaubīgie	60
zaudētie	100

Speciālie uzkrājumi ir jāveido katram atsevišķam kredītam vai ārpusbilances saistībai no komercbankas peļņas.

Ļoti svarīgs kredīta atdošanas garants ir valsts pieņemtie likumi, jo bankas var būt drošas, ka kredīta neatdošanas gadījumā likumīgā ceļā var piespiest debitoru nomaksāt parādus.

Aizdevu procents

Par aizņemtiem līdzekļiem debitors maksā bankai *aizdevu procentu*. Tā saturs būtībā ir peļņas daļa, ko saņem banka sakarā ar to, ka šīs peļņas iegūšanai tiek izmantoti aizņemtie līdzekļi.

Aizdevu procents ir īpašas preces — naudas — cena jeb maksa par aizņemto līdzekļu izmantošanu. Aizdevu procenta lielumu nosaka procenta norma (likme). To aprēķina, aizdevuma gada ienākuma summu dalot ar visu aizdoto kapitāla summu un izsakot procentos. Piemēram, šā gada laikā ir aizdoti 1000 latī, par ko ir saņemta maksa aizdevu procenta formā 100 latī, tad aizdevu procenta norma ir:

$$\frac{100}{1000} \times 100 = 10\%$$

Izšķir *nominālo* un *reālo* aizdevu procenta normu. Kreditors, aizdodot naudu, ņem vērā reālo procenta likmi un sagaidāmo inflācijas līmeni. Tādējādi nominālā aizdevu procenta likme veidojas šādi:

Nominālā aizdevu procenta likme	=	Reālā aizdevu procenta likme	+	Nominālā aizdevu procenta likme
---------------------------------------	---	---------------------------------	---	---------------------------------------

Piemēram, ja reālā aizdevu procenta likme sastāda 10 procentus, bet sagaidāmais inflācijas līmenis ir 15 procenti, tad nominālā aizdevu procenta likme būs 25% (10% + 15%).

Tirgus ekonomikas apstākļos procenta normas lielums ir ļoti dinamisks. Kredīta procenta gada likmes veidošanas pamats ir tā pieprasījuma un piedāvājuma samērs naudas tirgū. Līdzsvars kredīta pieprasījuma un piedāvājuma tirgū veido tā cenu — procenta likmi. To ietekmē vairāki faktori. Svarīgākie faktori ir šādi: vidējās peļņas norma, kredīta apkalpošanas izdevumi, piešķiršanas termiņi, sagaidāmais inflācijas līmenis, konkurence, riska pakāpe, saņemot aizdevumu, valsts parādzīmju diskonta likmes u.c.

Stabilas ekonomiskās attīstības apstākļos aizdevu procenta normas maksimālā robeža ir vidējā peļņas norma. Tas nozīmē, ka, ja būtu paredzēta aizdevu procenta likme lielāka par vidējo peļņas normu, tad tādu aizdevumu neviens neņemtu, jo nebūtu iespējams par to samaksāt. Praksē aizdevu procenta norma vienmēr ir zemāka par peļņas normu.

Maksa par Latvijas komercbanku izsniegtiem kredītiem 1996. gada otrā ceturksnī bija vidēji 3% mēnesī. Tā vēl arvien ir pārāk augsta procenta likme un nestimulē ražošanas attīstību. Taču salīdzinājumā ar 1993. gadu komercbanku vidējās kredītu procenta likmes ir krietni samazinājušās.

Kredīta formas

Vēsturiski pirmā kredīta forma bija *augļotāju kredīts*. Tā aizdevēji bija tirgoņi, baznīcas, klosteri, bet aizņēmēji — sīkražotāji, vergturi, feodāļi, kas aizdevumu izmantoja tikai kā maksāšanas līdzekli.

Mūsdienās pastāv šādas kredīta pamatformas: komerciālais kredīts, baņķieru kredīts, patēriņa kredīts, valsts kredīts, hipotekārais kredīts, starptautiskais kredīts, līzings.

Komerčiālais kredīts. To piešķir funkcionējošie uzņēmēji cits citam preču kapitāla formās. Preces tiek pārdotas uz kredīta vairumtirdzniecības organizācijām, bet pēdējās tās pārdod mazumtirdzniecības uzņēmumiem.

Komerčiālā kredīta līdzeklis ir *vekselis* — īpaša parādzīme ar noteiktu maksāšanas termiņu. Uzņēmums — piegādātājs —, nosūtījis produkciju pircējam, saņem no viņa vekseli par to, ka tas apņemas paredzēto naudas summu samaksāt noteiktā laikā. Tā kā piegādātājam pašam rodas vajadzība segt ražošanas turpināšanas izmaksas, tas iesniedz vekseli bankā un saņem pret to bankas kredītu. Notiek tā dēvētais vekseļu diskonts. Līdz ar to komerciālais kredīts rada vekseļu apgrozību, ko raksturo specifiski noteikumi.

No komerčiālā kredīta ir atvasināts *faktorings* un *akreditīvs*. Pirmais nozīmē, ka notiek iesniegto dokumentu tūlītēja samaksa par nosūtītām precēm, otrs — iepriekšēja samaksa pirms preču nosūtīšanas.

Baņķieru kredītu izsniedz bankas un citas kredītiestādes juridiskām un fiziskām personām naudas aizdevu formā. Baņķieru kredīta objekts ir naudas aizdevums.

Patēriņa kredīts tiek piešķirts iedzīvotājiem, pārdodot personiskā patēriņa priekšmetus uz nomaksu. Par patēriņa kredītu tiek iekasēts aizdevu procents. Visbiežāk patēriņa kredītu izmanto iedzīvotāji māju celtniecībai, dzīvokļu pirkšanai, mašīnu un citu ilgi lietojamo priekšmetu iegādei.

Rietumvalstīs sakarā ar kredītkaršu ieviešanu patēriņa kredīts tiek izmantots ļoti plaši.

Valsts kredītu raksturo tas, ka valsts izlaiž aizņēmumu obligācijas. Tās brīvi pērk un pārdod iedzīvotāji. Tādējādi valsts ir debitors — naudas aizņēmējs, parādnieks iedzīvotājiem. Valsts iekšējie aizņēmumi kalpo Valsts budžeta līdzekļu papildināšanai, arī budžeta deficīta segšanai. Tas ir valsts iekšējais kredīts jeb valsts iekšējais parāds. Toties valsts garantijas ārējiem aizņēmumiem veido valsts ārējo parādu.

Sākot ar 1993. gada decembri, Latvijas Banka pārdot valsts īstermiņa iekšējā aizņēmuma parādzīmes komercbankām. Patlaban LR Finanšu ministrija valdības uzdevumā piedāvā parādzīmes, kuru samaksas termiņi ir pēc 28 dienām, 91 dienas, 182 dienām un viena gada. Vidējā svērtā izsoles procenta likme 1996. gada septembrī bija 11,6%. Jānorāda, ka obligācijas ar iepriekšnoteiktām procenta likmēm ir tiesīgi pārdot arī uzņēmumi. Tādējādi iedzīvotāji aizdod naudu ne tikai valstij, bet arī uzņēmumiem.

Hipotekārais kredīts ir ilgtermiņa aizdevums pret ķīlu. Latvijā šim nolūkam ir nodibināta Latvijas Hipotēku un zemes banka. Tā izsniedz aizdevumus uz nekustamā īpašuma ieķīlājuma pamata. Bankā var ieķīlāt nekustamo īpašumu, kas atrodas Latvijā. Aizdevumi nedrīkst pārsniegt 60% no ķīlas summas.

Hipotekāro kredītu izsniedz šādiem mērķiem: *pirmkārt*, zemes auglības uzlabošanai; *otrkārt*, nekustamā īpašuma mantošanas un pirkšanas maksājumu kārtošanai, *treškārt*, ēku būvēšanai, modernizācijai, zemes meliorācijai, ilggadīgiem stādījumiem un citām vajadzībām.

Latvijas Hipotēku un zemes bankai ir tiesības izlaist dažādu sēriju ķīlu zīmes. Bankā hipotekāros aizdevumus izsniedz naudā vai ķīlu zīmēs atbilstoši to nominālvērtībai.

Mūsdienās arvien plašāk sāk izmantot tādu kredīta formu kā *līzings*. Bankas vai līzīga kompānijas iegādājas darba līdzekļus (iekārtas, darbgaldus, mašīnas u.tml.) un tos iznomā, nosakot noteiktu procenta likmi. Pastāv dažādi līzīga veidi. Visbiežāk ir sastopams *operatīvais līzings*, kad tiek iznomātas iekārtas dažādu vienreizēju darbu izpildei. Pēc darbu izpildīšanas, bet ne vēlāk kā pēc gada, iekārtas lietotājs to atdod bankai. Savukārt banka atkal šo iekārtu iznomā nākamajam lietotājam.

Otrs līzīga veids ir *finansiālais līzings*. Tas ir līdzīgs nomai ar izpirkšanas tiesībām. Banka vai līzīga kompānija nopirkto darba līdzekļus nodod lietošanā uzņēmumam uz vairākiem gadiem ar tiesībām tos iegādāties savā īpašumā, samaksājot darba līdzekļu vērtību.

Galvenā atšķirība starp līzingu un nomu ir tā, ka, nomājot kādu darba līdzekli ar izpirkšanas tiesībām, uzņēmums uzreiz kļūst par tā īpašnieku, kad izdara pirmo iemaksu. Turpretī līzīga darījumā uzņēmums kļūst par īpašnieku tikai tad, kad darba līdzekļu vērtība ir pilnīgi samaksāta.

Finansiālā līzīga izmantošanai ir ļoti svarīga nozīme apstākļos, kad uzņēmumiem jāiegādājas dārgas ražošanas iekārtas, bet šim mērķim nepietiek naudas līdzekļu. Taču nav iespējams aizņemties naudu bankā, jo par kredītu ir noteiktas augstas procenta likmes. Turpretī līzīga kredīta procenta likme ir daudz zemāka.

Latvijā līzīga operācijas veic Baltijas Tranzītu banka (BTB). Banka pērk uzņēmumiem nepieciešamo iekārtu un

nodod to lietošanā. Uzņēmumiem aizdotā iekārta ir bankas īpašums līdz tam laikam, kamēr uzņēmumi samaksā tās pilnu vērtību, pieskaitot maksu par bankas sniegto pakalpojumu.

Līzinga kredīts atšķirībā no naudas kredīta ir mazāk riskants. Naudas aizdevuma izsniegšanai ir nepieciešams nodrošinājums, garantijas, kuru vērtība pārsniedz saņemtās naudas summu. Turpretī līzinga kredīts nozīmē, ka tiek aizdots kāds darba līdzeklis, kas ir bankas īpašums: tātad tas vienlaikus arī ir kredīta nodrošinājums. Ja kādu apstākļu dēļ uzņēmums nevarēs atdot bankai aizdevumu, bankas īpašumā paliek līzinga manta. Tāpēc arī līzinga kredīta procenta likme tiek noteikta daudz zemāka par naudas aizdevuma procenta likmi.

Tādējādi līzinga kredīts ir ļoti izdevīgs, jo, pirmkārt, tas ir lētāks un, otrkārt, tas dod iespēju ātrāk atjaunot ražošanas iekārtas. Galarezultātā tiek nodrošināta ekonomikas augšupeja.

2.4. Centrālā banka un tās funkcijas

Banku sistēmas darbības centrs ir Centrālā (emisijas) banka. Tā pilda divus svarīgus uzdevumus. *Pirmkārt, tā nodrošina visu banku un finanšu sistēmas funkcionēšanas stabilitāti. Otrkārt, Centrālā banka īsteno naudas politiku tā, lai nodrošinātu zemu inflācijas līmeni un vienlaikus nepieļautu ievērojamu bezdarbu valstī.*

Centrālās bankas uzdevums ir pildīt likumdošanas ceļā tai noteiktās funkcijas. Svarīgākās Centrālās bankas funkcijas ir šādas: naudas emisija, valsts zelta un valūtas rezervju glabāšana, ārvalstu valūtas konvertēšana, operāciju

veikšana naudas tirgū, norēķinu kontu atvēršana un apkalpošana valdībai un kredītiestādēm, finansiālo norēķinu vadība un kontrole valstī.

Naudas emisija. Centrālā banka laiž (emitē) apgrozībā naudu. Republikas valdība Latvijas Bankai ir piešķīrusi monopoltiesības izlaist (emitēt) nacionālo naudu — banknotes un monētas kā vienīgo likumīgo maksāšanas līdzekli valstī, kā arī noteikt oficiālo kursu nacionālās naudas vienības apmaiņai pret ārvalstu valūtām.

Latvijas Bankas Padome nosaka naudas zīmju aprakstu, numurēšanu, reģistrēšanu, monetāro segumu un kārtību, kādā naudas zīmes ir izņemamas no apgrozības un bojātās naudas zīmes aizstājamas ar derīgām. 1992. gada 20. jūlijā Latvijas Banka pabeidza bijušās PSRS naudas aizstāšanu ar Latvijas rubļiem. Latvijā, sākot ar 1993. gada 28. jūniju, kā likumīgs maksāšanas līdzeklis ir noteikts lats, kurā ir 100 santīmu. Taču līdz 1993. gada 18. oktobrim apgrozībā vienlaikus atradās gan lati, gan arī Latvijas rubļi, kuri bija jāizņem no apgrozības. Bet pēc 18. oktobra Latvijā notika pilnīga pāreja uz latu apgrozību. 1996. gada 31. jūlijā apgrozībā atradās 220,0 miljoni latu skaidrā naudā.

1993. gada jūlija beigās Starptautiskā standarta organizācija (ISO) Latvijas latam oficiāli piešķīra trīsburtu starptautisko kodu "LVL" un kārtas numuru 428. Latvijas teritorijā norēķinu dokumentos lats saglabā vēsturisko apzīmējumu — Ls (tā tam jābūt arī cenrāžos tirdzniecības un citu pakalpojumu iestādēs). Kods "LVL" ir lietojams tikai starptautisko norēķinu dokumentos.

Latvijas Bankai ir tiesības laist apgrozībā jubilejas un piemiņas monētas, kā arī tādas monētas, kuru izgatavošanā ir lietoti dārgmetāli. Atzīmējot Latvijas Republikas

75. gadadienu, Latvijas Banka izlaida 100 latu zelta un 10 latu sudraba jubilejas monētas.

Valsts zelta un valūtas rezervju glabāšana. Lai nodrošinātu lata kā nacionālās valūtas stabilitāti, Latvijas Bankai (LB) ir atļauts veidot savas rezerves konvertējamā ārvalstu valūtā, zeltā un vērtspapīros. Kā rāda bilance, 1996. gada 31. jūlijā LB ārzemju aktīvi, tajā skaitā zelts un konvertējamā valūta, sastādīja 445,3 miljonus latu, bet 1992. gada 31. decembrī tie bija attiecīgi 108,5 milj. latu.¹

Tas liecina par konvertējamās valūtas un zelta rezervju palielināšanos un apgrozībā esošās naudas stabilitātes nodrošināšanu.

Ārvalstu valūtas konvertēšana. Centrālā banka konvertē valūtu komercbankām. Šādā veidā tā iedarbojas uz nacionālās valūtas apmaiņas kursa izmaiņām.

Latvijas Banka pilnīgi nodrošina komercbankām lata pieprasījumu, lai to konvertētu jebkurā ārzemju valūtā. Latvijā pašlaik ir izveidojies liberāls valūtas konvertējamības režīms, t.i., bez jebkādiem ierobežojumiem. Jebkuru valūtu var brīvi ievest Latvijā un no tās izvest. Iedzīvotājiem un uzņēmumiem ir atļauts atvērt norēķinu kontus ārzemju valūtā u.tml.

Operāciju veikšana naudas tirgos. Centrālā banka pērk un pārdod valsts iekšējā aizņēmuma obligācijas, veic lombarda operācijas u.c. Ar lombarda operācijām saprot aizdevumu izsniegšanu komercbankām, pretī saņemot tirdzniecības vekselus un vērtspapīrus, kuriem ir noteikta procenta likme. Mainot procenta likmi, Centrālā banka

¹ Latvijas Banka: 1993. gada pārskats. — R., 1994. — 38. lpp.

regulē kredītapjomu un naudas apgrozību. Latvijas Bankai ir tiesības piešķirt īstermiņa kredītus komercbankām un valdībai. Tā var veikt arī operācijas ar vērtspapīriem.

Norēķinu kontu atvēršana un apkalpošana valdībai un kredītiestādēm. Centrālā banka atver norēķinu kontus valdībai un veic operācijas tās vārdā ar ārvalstu bankām, Starptautiskajām valūtas, finansu un kredīta organizācijām. Tiek atvērti arī norēķinu konti komercbankām un citām kredītiestādēm.

Latvijas Banka valdības vajadzībām atvērtajos kontos uzglabā Valsts budžeta un speciālo fondu līdzekļus un veic budžeta līdzekļu pārskaitījumus bez maksas. Tā ir arī valdības konsultants naudas un banku darbības politikā. Latvijas Banka arī pārstāv valsti ārvalstu Centrālajās bankās un Starptautiskajās valūtas institūcijās, piedalās citu starptautisko finansu un kredīta organizāciju darbībā, kas atbilst tās mērķiem un uzdevumiem. Latvijas Banka, saņemot konkrētas valdības pilnvaras, var darboties kā tās finansu aģents banku darījumos.

Pildot finansiālo norēķinu vadības un kontroles funkciju valstī, Centrālā banka ir banku banka. Tās svarīgs uzdevums ir organizēt un nodrošināt naudas norēķinu sistēmu valstī, vadīt, uzraudzīt, kontrolēt tās pakļautībā esošo kredītiestāžu darbību.

Centrālā banka izsniedz licences kredītiestādēm banku operāciju veikšanai, nosaka kredīta normatīvus un tā nodrošinājuma kārtību, glabā kredītiestāžu korespondentu kontos obligātās naudas rezerves un veic ar šo kontu starpniecību starpbanku norēķinus.

LR Kredītiestāžu likums paredz šādas galvenās kredītiestāžu darbības regulējošās prasības:

1. Kredītiestādes *pašu kapitāla attiecība pret svērto aktīvu un ārpusbilances posteņu kopsummu* (kapitāla pietiekamību) nedrīkst būt mazāka par 10 procentiem.

2. Komercbankas *minimālais dibināšanas pamatkapitāls ir ekvivalents pieciem miljoniem ekiju*, kas pārrēķināti latos pēc Latvijas Bankas noteiktā valūtas kursa. Turklāt kredītiestādes *pašu kapitāls* nedrīkst kļūt mazāks par likumā noteikto minimālo dibināšanas pamatkapitālu.

3. Komercbankas *līdzdalība citās uzņēmēj sabiedrības pamatkapitālā*, kas nav bankas kapitāls, nedrīkst pārsniegt 15%, bet kopējā līdzdalība nedrīkst pārsniegt 60% no bankas *pašu kapitāla*.

4. Komercbankas *nedrīkst tieši vai netieši izsniegt kredītu* pašas izlaisto vai tās mātes vai meitas uzņēmumu izlaisto akciju iegādei, kā arī pieņemt par kredītnodrošinājumu pašas akcijas.

5. Kredītiestādes *ārvalstu valūtā atklātā pozīcija* nedrīkst pārsniegt:

♦ *atsevišķā ārvalstu valūtā — 10% no pašu kapitāla;*

♦ *kopsummā visās ārvalstu valūtās — 20% no pašu kapitāla.*

Bez tam Latvijas Banka ir noteikusi kredīta apjoma normatīvus vienam aizņēmējam, obligātās naudas rezerves normu un citas kredītiestāžu darbības regulējošās prasības. Tā kontrolē normatīvu izpildi. Ja šie normatīvi netiek ievēroti, Latvijas Bankai ir tiesības pārtraukt kredītiestādes darbību.

Kā redzam, Centrālās bankas darbība ir daudzpusīga. Taču tās galvenais uzdevums ir regulēt apgrozībā esošās naudas daudzumu. Lai to noskaidrotu, ir nepieciešams

konkrētāk apskatīt naudas pieprasījuma un piedāvājuma sakarības.

2.5. Naudas pieprasījums

Naudas pieprasījumu vispirms nosaka naudas kā *apgrozības līdzekļa funkcijas* pildīšana. Nauda ir vajadzīga mājsaimniecībām, lai samaksātu par preču pirkumiem vai saņemtajiem pakalpojumiem, uzņēmumiem, lai izmaksātu strādātājiem darba algu, samaksātu par preču piegādi un citiem darījumiem.

Šo darījumu veikšanai nepieciešamais naudas daudzums ir vienlīdzīgs valstī gada laikā ražotajam nominālajam iekšzemes kopproduktam. Naudas pieprasījums pieaugs, ja palielināsies ražoto preču apjoms, to cenas un maksa par pakalpojumiem. Tas nozīmē, ka apgrozībā nepieciešamās naudas daudzums mainās atkarībā no nominālā iekšzemes kopprodukta izmaiņām.

Ir svarīgi noteikt tādu naudas daudzumu apgrozībā, kas nodrošina normālu naudas vienības pirktspēju. Mūsdienās naudas reālā vērtība izpaužas tās pirktspējā. Naudas *pirktspēja ir preču un pakalpojumu daudzums, ko var nopirkt par noteiktu naudas vienību*. Pastāv sakarība starp preču cenu līmeni un naudas pirktspēju: preču un pakalpojumu daudzums, ko ir iespējams nopirkt par vienu naudas vienību, mainās apgriezti proporcionāli cenu līmenim.

Naudas vienības pirktspējas noteikšanai mūsdienās izmanto **kvantitatīvās naudas teoriju**, kuras pamatlicējs ir ASV ekonomists I. Fišers (1867.—1947.). Viņš ierosināja lietot šādu formulu:

$$M \times V = P \times Q, \quad \text{kur}$$

M — naudas daudzums apgrozībā;

V — vienveidīgo naudas zīmju vidējais aprišu skaits gadā;

P — vidējais preču un pakalpojumu cenu līmenis;

Q — saražoto preču daudzums tautsaimniecībā.

Pārveidojot iepriekšējo formulu, var noteikt preču cenu līmeni:

$$P = \frac{M \times V}{Q}.$$

Redzam, ka preču cenu līmenis ir tieši proporcionāls naudas daudzumam apgrozībā, ievērojot naudas vienības apgrozības ātrumu, bet apgriezti proporcionāls piedāvāto preču daudzumam. Piemēram, ja pieaug naudas daudzums apgrozībā, bet pārējie lielumi paliek nemainīgi, tad notiek preču cenu pieaugums. Savukārt, ja preču un pakalpojumu cenas pieaug, tad naudas vienības pirktspēja pazeminās. Tas nozīmē, ka apgrozībā ir nepieciešams lielāks naudas daudzums to pašu preču un pakalpojumu pirkšanai. Piemēram, ja preču cenas pieaug divas reizes, tad naudas pirktspēja samazinās divas reizes. Un otrādi.

Tātad naudas vienības pirktspēja ir atkarīga kā no preču cenu līmeņa, tā arī no papīra naudas daudzuma apgrozībā.

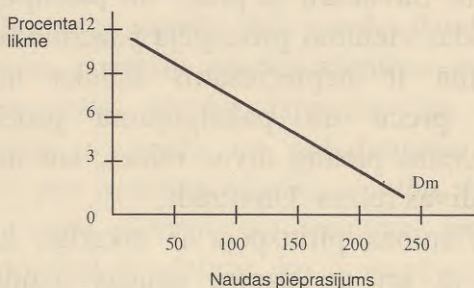
Apgrozībā vienmēr ir ierobežots naudas daudzums. Papildu naudas izlaišana ir valsts kompetence. Normālos ekonomiskos apstākļos valsts izlaiž naudu ierobežotā daudzumā, lai nodrošinātu cenu stabilitāti. Taču vēsture liecina, ka kopš tā laika, kad kredīta un papīra nauda vairs

netiek apmainīta pret zeltu, papīrnaudas emisijas apmēri bieži netiek ievēroti. Tas galarezultātā noved pie tā, ka apgrozībā parādās pārāk daudz papīra naudas, pieaug preču cenas, samazinās naudas vienības pirktspēja un rodas inflācija. Tas liecina, ka sabiedrība sāk patērēt vairāk nekā spēj saražot.

Naudas pieprasījumu nosaka arī naudas kā *uzkrāšanas līdzekļa funkcijas pildīšana*. Kā zināms, iedzīvotāji savu naudu var izmantot šādi: preču un pakalpojumu, obligāciju pirkšanai, noguldīšanai termiņa depozītos. Naudas izlietošanas nolūks ir atkarīgs no procenta likmes. Tāpēc naudas pieprasījums mainās apgriezti proporcionāli procenta likmei. 5. shēma parāda šo sakarību.

5. shēma

Naudas pieprasījuma un procenta likmes sakarība

Šajā shēmā procenta likme nozīmē dažādu aktīvu un aizdevumu procenta likmju apkopojumu, t.i., tā raksturo gan akciju, obligāciju, gan arī naudas aizdevumu procentus. Naudas pieprasījuma un procenta likmes sakarība ir attēlota kā līkne (D_m). Ja procenta likme ir augsta, tad ir izdevīgi

naudu noguldīt depozītos un otrādi. Ja tā ir zema, tad pieaug naudas pieprasījums.

Naudas pieprasījums ir atkarīgs arī no *banku spekulatīvajiem darījumiem*.

Līdz ar tādām pamatdarbības operācijām kā dažāda veida noguldījumu pieņemšana, aizdevumu izsniegšana u.c. bankas lielākas peļņas iegūšanas nolūkos veic arī netiešas operācijas, piemēram, tās pērk un pārdod vērtspapīrus, ārzemju valūtu u.c. Šie darījumi ietekmē naudas pieprasījumu.

Tādējādi naudas pieprasījuma apjoms ir atkarīgs, *pirmkārt*, no iekšzemes kopprodukta izmaiņām. Ja tas pieaug, palielinās iedzīvotāju ienākumi; tas rada lielāku naudas pieprasījumu. Un otrādi. *Otrkārt*, naudas pieprasījumu ietekmē cenu izmaiņas un, *treškārt*, procentu likme un banku spekulatīvie darījumi.

Naudas apgrozības regulēšanā ir jāievēro ne tikai naudas pieprasījums, bet arī naudas piedāvājums.

2.6. Naudas piedāvājums

Naudas masu apgrozībā sauc par naudas piedāvājumu. Tā raksturošanai ekonomiskajā literatūrā visa naudas masa tiek sadalīta vairākos elementos — **M1, M2, M3, L**.

Naudas piedāvājuma elements M1 tiek dēvēts kā *īstā nauda*, un to veido šādas sastāvdaļas:

- ♦ visa apgrozībā esošā skaidrā nauda — metāla monētas un papīrnaudas zīmes;
- ♦ beztermiņa naudas noguldījumi norēķinu kontos, kas glabājas dažādās kredītiestādēs un kuru noguldītājs uz pirmo pieprasījumu var izņemt;

- ♦ ceļojumu čeki, kurus var izmantot līdzīgi kā skaidro naudu.

Beztermiņa noguldījumi ir iedzīvotāju naudas glabāšana norēķinu kontos. Tas nozīmē banku un citu kredītiestāžu un iedzīvotāju saistības. Attīstītajās valstīs šī naudas glabāšanas forma ir ļoti plaši izplatīta, jo tā ir droša un ērta, dažādu maksājumu veikšanai ar čekiem, kredītkartēm u.tml., neizmantojot skaidru naudu. Piemēram, ASV bezskaidras naudas norēķini sastāda 90% no norēķinu kopsummas.

Elements M1 ietver arī banku saistības ar uzņēmumiem, kuri pārdod ceļojumu čekus.

Tādējādi īstā nauda jeb naudas piedāvājuma elements M1 = skaidrā nauda + noguldījumi norēķinu kontos + ceļotāju čeki.

Naudas piedāvājuma elementā M1 tiek ietverta tā nauda, kuru nekavējoties var izlietot norēķinu veikšanā, t.i., kurai ir augsta likviditātes pakāpe. Ar naudas *likviditāti* ekonomikā saprot to, cik ātri nauda var kļūt par reālu maksāšanas līdzekli.

Naudas piedāvājuma elements M2 jeb *gandrīz nauda* sastāv no minētā elementa M1 un tās naudas, kas netiek izlietota uzreiz, t.i., no termiņnoguldījumiem, īstermiņa valsts vērtspapīriem un citiem noguldījumiem, kam ir zemāka likviditātes pakāpe.

Termiņnoguldījumus nevar uzskatīt par reālu naudu, bet gan tikai par *gandrīz naudu*, jo tā kļūst izmantojama tikai pēc noteikta termiņa. Piemēram, ja noguldītājs ir savu naudu

noguldījis bankā uz vienu gadu, viņš to drikst izņemt vai arī pārskaitīt savā norēķinu kontā tikai pēc noteikta termiņa.

Naudas piedāvājums jeb gandrīz nauda $M2 = M1 + \text{termiņnoguldījumi} + \text{īstermiņa valsts vērtspapīri}.$

Naudas piedāvājuma elements $M3$ ir ar ļoti zemu likviditātes pakāpi. Tas ietver $M2$ un krājnoguldījumus, piemēram, dzīvības apdrošināšanu, naudas uzkrāšanu līdz bērna pilngadībai un citus, kā arī lielos (piem., ASV 100 tūkst. dolāru) un ilgtermiņa noguldījumus, kas pieder uzņēmumiem depozītsertifikātu formā.

Pastāvot sertifikātu tirgum, tos var jebkurā laikā pārdot un viegli pārvērst noguldījumos norēķinu kontā.

Naudas piedāvājuma elements $M3 = M2' + \text{krājnoguldījumi} + \text{lielie termiņnoguldījumi}.$

Jānorāda, ka nepastāv vienoti naudas masas elementi visās valstīs. Katrā atsevišķā valstī šiem elementiem ir noteikts dažāds saturs. Piemēram, ir valstis, kuru Centrālās bankas, realizējot savu naudas politiku, lieto arī *naudas piedāvājuma elementu L.*

$L = M3 + \text{valsts izlaistie vērtspapīri (ASV krājobligācijas, valdības vekseļi u.c., kurus var viegli pārvērst naudā)}.$

Ekonomiskajā literatūrā daudzi autori naudas piedāvājuma elementu L identificē ar elementu M3. To parāda 17. tabulas dati.

17. tabula

Naudas masas piedāvājuma elementi¹

	M1	M2	M3
Nauda	X	X	X
Čeku depozīti	X	X	X
Ceļojumu čeki	X	X	X
Ietaupījumi un termiņa depozīti (līdz 100 tūkst. dolāriem)		X	X
Naudas tirgus savstarpējo fondu akcijas		X	X
Lielie (vairāk nekā 100 tūkst. dolāru) termiņdepozīti			X
ASV valsts izlaistie vērtspapīri, krājobligācijas u.c.			X

Tādējādi naudas piedāvājums ir visi naudas līdzekļi, t.i., skaidrā nauda, noguldījumi un vērtspapīri, kurus var izmantot norēķinos par pirkumiem un saņemtajiem pakalpojumiem.

Tācu, apskatot jautājumu par naudas piedāvājumu, jāizdala tādas kategorijas kā apgrozībā izlaistā un apgrozībā esošā nauda, naudas bāze.

Apgrozībā izlaistā nauda ir visas banknotes un monētas, kas cirkulē ārpus Centrālās bankas. Tās atrodas iedzīvotāju rīcībā un komercbanku un citu kredītiestāžu kasēs.

Apgrozībā esošā nauda ir banknotes un monētas ārpus banku sistēmas, tās atrodas iedzīvotāju rīcībā.

¹ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р., с. 489.

Naudas bāze ir apgrozībā izlaistā skaidrā nauda (banknotes un monētas) un kredītiestāžu noguldījumi kā obligātās rezerves.

Latvijas Bankas lietotos naudas piedāvājuma elementus un monetāros rādītājus atspoguļo 18. tabula.

18. tabula

Latvijas Bankas un banku sistēmas monetārie rādītāji¹
(atlikumi perioda beigās)

	Miljonos latu	
	1995 XII	1996 I
Latvijas Banka		
Mo	273,6	251,3
Skaidrā nauda apgrozībā	225,9	217,9
Banku noguldījumi Latvijas Bankā	47,7	33,4
Tīrie ārējie aktīvi	227,3	229,6
Tīrie iekšējie aktīvi	46,3	21,7
Kredīti	100,3	79,3
Bankām	43,5	44,7
Valdībai (neto)	56,9	34,7
Pārējie aktīvi (neto)	-54,0	-57,7
Banku sistēma		
M2X (plašā nauda)	524,0	507,1
Skaidrā nauda apgrozībā (bez atlikuma banku kasēs)	209,5	202,2
Iekšzemes uzņēmumu un privātpersonu noguldījumi	314,4	304,9
Noguldījumi bankās, kuru darbība apturēta	0,2	0,2
Pieprasījuma noguldījumi	256,5	245,7
Termiņnoguldījumi	57,9	59,2
M2D	357,9	342,4
Tīrie ārējie aktīvi	306,3	285,3
Tīrie iekšējie aktīvi	217,7	221,8
Kredīti iekšzemes uzņēmumiem un privātpersonām	204,3	219,0
Īstermiņa kredīti	108,2	115,8
Ilgttermiņa kredīti	96,1	103,2
Kredīti valdībai (neto)	127,3	121,2

¹ Latvijas Bankas Monetārais biļetens. — 1996. — N° 1.

Latvijas Banka, nosakot naudas piedāvājumu, lieto naudu plašā nozīmē — M2X. To aprēķina: no skaidrās naudas apjoma apgrozībā atskaita naudas atlikumus banku kasēs, pieskaita iekšzemes uzņēmumu un privātpersonu noguldījumus uz pieprasījumu, kā arī termiņnoguldījumus vietējā un ārzemju valūtā. 1995. gada 31. decembrī šis naudas piedāvājums sastādīja 524,0 miljonus latu.

Tā kā Latvijā ir atļauta ārzemju valūtu kā maksāšanas līdzekļa izmantošana, tad naudas piedāvājumā ir iekļauti arī depozīti ārzemju valūtā.

Naudas apgrozības regulēšanā ir jāievēro ne tikai naudas piedāvājums, kuru nosaka Centrālā banka, bet arī tā nauda, kuru “rada” bankas ar savu aizdevējdarbību.

2.7. Banku naudas veidošanas mehānisms.

Naudas pavairotājs (multiplikators)

Naudas masas kopējo apjomu veido trīs savstarpēji saistītas grupas: Centrālā banka, kredītiestādes un iedzīvotāji.

Centrālā banka nosaka *naudas bāzi* — apgrozībā izlaisto naudu, kas cirkulē ārpus Centrālās bankas, un obligātās naudas rezerves. Ekonomiskajā literatūrā to dēvē par “paaugstinātas efektivitātes” naudas krājumiem, jo tie veido noguldījumu vairākkārtējas palielināšanas bāzi banku sistēmā.

Daļa naudas atrodas iedzīvotāju rīcībā. Tā ir apgrozībā esošā skaidrā nauda (banknotes un monētas), kas nepieciešama ikdienā.

Kredītiestādes, tajā skaitā komercbankas, piesaista iedzīvotāju naudas līdzekļus. Atbilstoši noteiktajiem

normatīviem tās veido naudas rezerves, bet pārējo naudu var izmantot aktīvo operāciju veikšanai un banku naudas veidošanai.

Jānorāda, ka jebkura aizdevējdarbība, valsts vērtspapīru iegāde palielina naudas piedāvājumu. Taču ne vienmēr šīs operācijas dod iespēju veikt vairākkārtēju naudas masas palielināšanu.

Lai saprastu, kā notiek banku naudas veidošanās, apskatīsim divus piemērus. Pirmais piemērs — klients saņem aizdevumu skaidras naudas veidā un to lieto paredzētajiem mērķiem. Otrs piemērs — naudas aizdevuma gadījumā tiek veidota banku ķēde.

Pirmajā gadījumā bankas rezerves samazināsies izsniegtās summas ietvaros. Bet kopējā bankas aktīvu summa paliek *nemainīga*, jo notiek vienkārša naudas pārvietošana no rezervēm uz kredītu. Pasīvu summa arī nemainās. Taču kopējā naudas masa līdz ar kredīta izsniegšanu palielinās. Tas notiek tāpēc, ka nauda, kas agrāk atradās bankā un nebija iekļauta kopējā naudas masā, tagad tiek izsniegta kredīta saņēmējam. Tādējādi, dodot kredītu, bankas rada naudu, pārvēršot daļu no savām rezervēm skaidrā naudā, kuru izmanto kredīta saņēmējs, lai iegādātos preces vai izlieto to citām vajadzībām.

Otrā gadījumā apskatīsim piemēru, lai noskaidrotu notiekošās izmaiņas, kad kredīta saņēmējs, lai norēķinātos par precēm un pakalpojumiem, aizņemto naudas summu pārskaita uz citu banku. Uzskatāmības labad pieņemsim, ka aizdevējdarbības ķēdē ir sasaistītas vairākas bankas.

Pieņemsim, ka kāds nogulda **1. bankā** 100 latus. Obligātā naudas rezerves norma ir 10%. Kā zināms, komercbanka visu piesaistīto līdzekļu summu aizdot nevar.

Vispirms tai ir jāveido naudas rezerve 10 latu apjomā; pārējos Ls 90 tā var izsniegt kā aizdevumu. Aizdevuma saņēmējs šo naudu pārskaita uz **2. banku**, kurā notiek līdzīgas operācijas. Un tā viss šis naudas piedāvājuma process turpinās. To var attēlot šādā banku operāciju iegrāmatošanas veidā:

1. banka

Aktīvs	Pasīvs
Rezerve: 10	100 - noguldījums
Kredīts: 90	
Kopā: 100	Kopā: 100

2. banka

Aktīvs	Pasīvs
Rezerve: 9	90 - noguldījums
Kredīts: 81	
Kopā: 90	Kopā: 90

3. banka

Aktīvs	Pasīvs
Rezerve: 8,10	81 - noguldījums
Kredīts: 72,90	
Kopā: 81	Kopā: 81

utt.

Visu banku darījumu kopsumma ir šāda:

Aktīvs	Pasīvs
Rezerve: 100	1000 - noguldījums
Kredīts: 900	
Kopā: 1000	Kopā: 1000

Tādējādi sākotnēji noguldītā Ls 100 banku sistēmā ir palielinājusies desmitkārtīgi. Tā ir banku sistēmas nauda, kuru “rada” aizdevējdarbība. Šādā veidā radīto naudas pieaugumu aprēķina, izmantojot naudas pavairotāja formulu:

$$m = \frac{1}{R}, \text{ kur}$$

m — naudas pavairotājs jeb multiplikators;

R — obligātās rezerves norma.

Ar šīs formulas palīdzību iegūstam skaitli, kas parāda, cik reizes viena naudas vienība, pastāvot noteiktai obligātās rezerves normai, var dot kredītnaudas palielinājumu.

Atcerēsimies, ka bankā tika noguldīti 100 lati un obligātās rezerves norma bija 10%. Tādā gadījumā vienas naudas vienības pavairotājs var pavairot kredītu desmitkārtīgi — $m = 10$.

Līdz ar to ir iespējams aprēķināt banku sistēmā “radīto” maksimālo naudas palielinājumu (D), izmantojot šādu formulu:

$$D = E \times m, \text{ kur}$$

E — noguldījumi mīnus obligātās rezerves. Tas nozīmē, ka $E = 100 \text{ lati} - 10 \text{ lati} = 90 \text{ lati}$, bet $D = 90 \text{ lati} \times 10 = 900 \text{ lati}$. Tātad 100 latu sākotnējais noguldījums, izmantojot kredīta starpniecību, veido papildu bankas naudu 900 latus, bet kopējais naudas piedāvājums šajā gadījumā sastādīs 1000 latus 100 latu vietā.

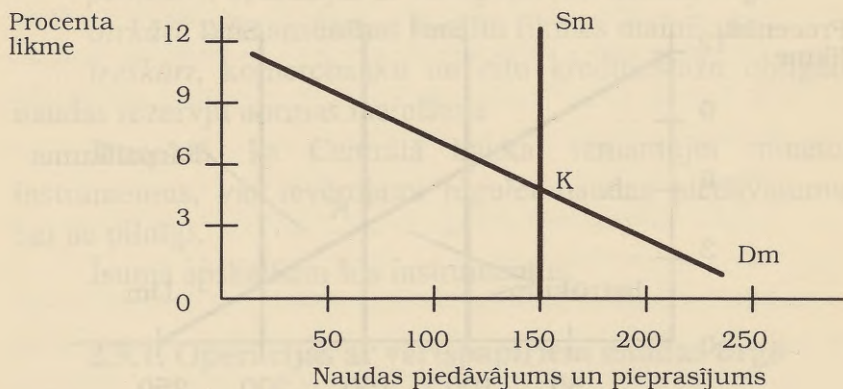
No augstākminētā redzam, ka jebkura aizdevējdarbība palielina naudas masu apgrozībā. Ir svarīgi noskaidrot, kas

notiek naudas piedāvājuma gadījumos, kad kredīts tiek atmaksāts. Pieņemsim, ka Ls 1000 tiek atdots nevis pakāpeniski, bet uzreiz pēc 2 gadiem (vienkāršības labad neņemsim vērā to naudas summu, kuru banka saņēma aizdevu procenta veidā). Atmaksājot kredītu, nauda tiek norakstīta no kredīta saņēmēja norēķinu konta (aktīva) un pārskaitīta bankas pasīvā. Tādējādi bankas atskaitēs ailē "Kredīts" tas samazinās par Ls 1000. Līdz ar to arī naudas piedāvājums tiek samazināts par šo summu. Kredīta saņēmēja tekošajā rēķinā atlikuma summas samazinājums par Ls 1000 vienlaikus palielina bankas liekās rezerves. Tas dod iespēju bankām piešķirt kredītu atkal no jauna. Kā redzam, komercbankas neatkarīgi no Centrālās bankas ietekmē naudas piedāvājumu. Tā pieaugums vai samazinājums savukārt ietekmē cenas, naudas vienības pirktpēju, iedzīvotāju dzīves līmeni un ekonomikas izaugsmi. Tāpēc banku kredītpolitika ir ļoti nozīmīga makroekonomisko procesu analīzē. Centrālās bankas uzdevums ir veikt tādu kredītpolitiku, kas nodrošinātu naudas pieprasījuma un piedāvājuma līdzsvaru.

2.8. Naudas piedāvājuma un pieprasījuma sakarība

Naudas piedāvājuma un pieprasījuma sakarības parāda 6. shēma. Naudas piedāvājumu nosaka Centrālā banka. Tās apjoms nav atkarīgs no procenta likmes. Tāpēc naudas piedāvājumu attēlo vertikāla taisne (Sm). Savukārt naudas pieprasījums ir atkarīgs no procenta likmes, tāpēc tas tiek attēlots liknes veidā (Dm).

Naudas piedāvājuma un pieprasījuma sakarība

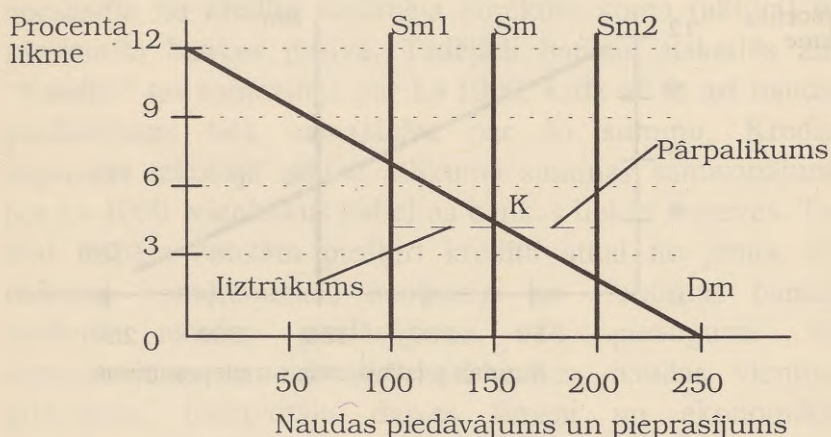

Šo sakarību lietoja Dž. M. Keinss, lai izskaidrotu, kā naudas piedāvājuma izmaiņas ietekmē procenta likmi, investīcijas un nacionālo ienākumu.

Piedāvājuma taisnes (S_m) un pieprasījuma līknes (D_m) krustpunktā (K) veidojas līdzsvara cena. Naudas tirgū šī cena nozīmē, ka ir līdzsvarota procenta likme, t.i., cena, kura tiek maksāta par naudas izmantošanu.

Taču īstenībā naudas tirgū notiek dinamiskas izmaiņas, un līdzsvars var tikt izjaukts. Šīs izmaiņas parāda 7. shēma.

Naudas piedāvājuma un pieprasījuma līdzsvara veidošanās tirgū

Shēmā ir redzams, ka, pieaugot naudas piedāvājumam, taisne (S_m) novirzās pa labi (S_{m2}). Un otrādi.

Kas notiek naudas tirgū, ja tiek izjaukts naudas pieprasījuma un piedāvājuma līdzsvars?

Naudas piedāvājuma samazināšanās gadījumā veidojas īslaicīgs naudas trūkums. Tas bremzē ekonomikas izaugsmi un ir šķērslis preču maiņai. Savukārt naudas piedāvājuma palielināšanās rezultātā procenta likme samazinās, rodas naudas pārpalikums un inflācija. Kā viena, tā arī otra parādība nelabvēlīgi ietekmē iedzīvotāju labklājību. Lai nodrošinātu naudas apgrozības stabilitāti, mūsdienās valsts veic tās regulēšanu un kontroli.

2.9. Naudas piedāvājuma regulēšana

Centrālā banka, izmantojot dažādus instrumentus, kontrolē un regulē naudas piedāvājumu valstī. Tie ir šādi:

pirmkārt, operācijas ar vērtspapīriem naudas tirgū;

otrkārt, refinansēšanas kredītu likmes mainīšana;

treškārt, komercbanku un citu kredītiestāžu obligāto naudas rezervju normas mainīšana.

Jānorādā, ka Centrālā banka, izmantojot minētos instrumentus, var ievērojami regulēt naudas piedāvājumu, bet ne pilnīgi.

Īsumā apskatīsim šos instrumentus.

2.9.1. Operācijas ar vērtspapīriem naudas tirgū

Operācijas ar vērtspapīriem naudas tirgū nozīmē, ka Centrālā banka pērk un pārdod valsts vērtspapīrus, lai regulētu naudas īstermiņa piedāvājumu.

Šo darījumu rezultātā Centrālā banka var palielināt vai samazināt apgrozībā esošo naudas daudzumu.

Ja ir radusies nepieciešamība samazināt skaidrās naudas daudzumu apgrozībā, tad valsts pārdod obligācijas. Savukārt, ja rodas nepieciešamība naudas piedāvājumu palielināt, valsts pērk obligācijas. Līdzsvars naudas tirgū veidojas, pateicoties cenu svārstībām obligāciju pirkšanā un pārdošanā. Mainoties obligāciju cenām, mainās arī procenta likmes. Ja obligāciju cena un procenta likme ir nemainīga, tad naudas pieprasījums un piedāvājums sakrīt. Taču īstenībā naudas tirgū līdzsvaru panākt ir ļoti grūti. Ja Centrālā banka pārdod obligācijas, lai samazinātu naudas piedāvājuma pieaugumu, tad palielināsies procenta likmes. Ja Centrālā

banka pērk obligācijas, lai samazinātu procenta likmes, tad naudas piedāvājums pieaugs.

Naudas piedāvājumu var samazināt vai palielināt, pērkot un pārdodot ārzemju valūtas. Šie darījumi ir līdzīgi operācijām ar vērtspapīriem naudas tirgū. Šo darījumu atšķirība ir tāda, ka ārzemju valūtas intervence tieši neietekmē procenta likmes, bet ietekmē nacionālās naudas maiņas kursu. Uzpērkot ārzemju valūtu, pieaug apgrozībā esošais naudas daudzums un otrādi.

2.9.2. Refinansēšanas kredītu likmes mainīšana

Naudas daudzums apgrozībā palielinās vienmēr, kad notiek kredīta izsniegšana. Naudas apjoms pieaug neatkarīgi no tā, vai kredītu izsniedz skaidrā naudā vai arī to ieskaita saņēmēja norēķina kontā. Līdz ar to banka ar kredīta palīdzību rada tā saucamo *bankas naudu*, tādējādi veicot daudzkārtēju naudas apjoma palielināšanu. Tas savukārt ietekmē cenas, inflāciju, nodarbinātību un citas ekonomiskās parādības. Tāpēc Centrālā banka īsteno noteiktu kredītpolitiku, regulējot naudas piedāvājumu ar refinansēšanas procenta likmes palīdzību. Centrālā banka piešķir īstermiņa aizdevumus kredītiestādēm, nosakot tām noteiktu procenta likmi. Ja ir nepieciešams samazināt naudas daudzumu apgrozībā, Centrālā banka palielina kredītu procenta likmi. Pieaugot refinansēšanas likmei, komercbankas samazinās aizņēmumus Centrālajā bankā. Līdz ar to nenotiks vairākkārtēja naudas apjoma palielināšana. Tādējādi naudas piedāvājums samazināsies.

Latvijas Banka ievērojami samazināja refinansēšanas procenta likmi. Tā 1993. gadā sasniedza 125%, bet 1994. gadā vidēji bija 33,7%, bet 1996. gadā — 24%.

Latvijā vēl arvien nav izveidojies iekšējais finansu tirgus, tāpēc Latvijas Bankai ir ierobežotas iespējas ietekmēt procenta likmi. Komercbankām ir ļoti lielas papildu naudas rezerves. Tām nav nepieciešama refinansēšana. Šajos apstākļos refinansēšanas kredītu procenta likmes samazināšana neievērojami ietekmē aizdevu procenta likmi.

Kā zināms, kredītu procenta likme ietekmē investīciju apjomu. Jo augstāka ir kredīta procenta likme, jo neizdevīgāki ir naudas aizņēmumi ieguldīšanai investīcijās. Un otrādi. Aizdevuma procenta likme samazinās, ja naudas piedāvājums palielinās. Šādā gadījumā ir izdevīga naudas aizņemšanās un tās izmantošana investīcijām. Tā rezultātā pieaugs kopējais naudas pieprasījums. Kā viens, tā otrs gadījums galarezultātā ietekmēs ražošanas attīstību, nodarbinātību un preču cenas.

2.9.3. Obligāto naudas rezervju normas mainīšana

Naudas piedāvājumu ietekmē arī obligāto naudas rezervju normas samazināšana vai palielināšana. Ja Centrālā banka palielina šo normu, tad naudas pavairotājs samazinās. Līdz ar to samazināsies arī kredīta izsniegšanas iespējas. Tas galarezultātā noved pie mazāka naudas piedāvājuma. Un otrādi. Ja Centrālā banka samazina obligāto naudas rezervju normu, tad tas palielina naudas pavairotāju. Tā rezultātā ir iespējams palielināt arī naudas piedāvājumu.

Latvijas Banka, mainot obligāto naudas rezervju normu, sastopas ar līdzīgām grūtībām, kā tas ir

refinansēšanā. Daudzu komercbanku rīcībā ir lielas papildu naudas rezerves, bet mazākas obligātās rezerves, kas atrodas Centrālajā bankā. Līdz ar to obligāto naudas rezervju normas paaugstināšana nerada naudas pieprasījumu.

2.9.4. "Lētas naudas" un "dārgās naudas" politika

Tādējādi no minētā secinām, ka Centrālā banka, izmantojot efektīvus instrumentus regulē naudas piedāvājumu. Tādā gadījumā, ja rodas nepieciešamība palielināt naudas daudzumu apgrozībā, Centrālā banka īsteno šādu politiku:

Pirmkārt, pērk vērtspapīrus finansu tirgū. Tas palielina komercbanku naudas rezerves.

Otrkārt, tā samazina obligāto naudas rezervju normu. Līdz ar to pieaug komercbanku papildu naudas rezerves un palielinās naudas pavairotājs.

Treškārt, Centrālā banka samazina refinansēšanas kredītu procenta likmi. Tā rezultātā palielināsies komercbanku aizņēmumi Centrālajā bankā un pieaugs šo banku naudas rezerves.

Ekonomiskajā literatūrā šie pasākumi tiek saukti par "*lētās naudas*" politiku.

Centrālā banka īsteno arī "*dārgās naudas*" politiku.

Pirmkārt, tā pārdod vērtspapīrus finansu tirgū, lai samazinātu komercbanku naudas rezerves.

Otrkārt, Centrālā banka palielina obligāto naudas rezervju normu. Līdz ar to samazinās komercbanku liekās naudas rezerves un arī naudas pavairotājs.

Treškārt, pieaugot refinansēšanas kredītu procenta likmei, samazināsies komercbanku aizņēmumi Centrālajā bankā. Līdz ar to paliks mazākas banku rezerves.

Centrālās bankas īstenotās "dārgās naudas" politikas mērķis ir ierobežot naudas piedāvājumu, lai samazinātu izdevumus un nepieļautu inflāciju. Tādējādi naudas piedāvājuma regulēšanai ir liela nozīme ekonomikā.

Izmantotā literatūra

- Latvijas Banka: 1993.gada pārskats. – R., 1994. – 54. lpp.
- Bikse V. Nauda un bankas. – R.: Valsts administrācijas skola, 1994. – 72 lpp.
- Latvijas statistikas gadagrāmata, 1995. – R.: LR Valsts statistikas komiteja, 1995. – 324 lpp.
- Patēriņa cenu indeksi 1996.gada jūlijā: Statistikas biļetens. – 1996. N° 7. – 20 lpp.
- Vēciņš Ē. Naudas lietas: Skaidrojošā vārdnīca. – R.: Zvaigzne, 1993. – 170 lpp.
- Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: LR Ekonomikas ministrija, 1996. g. jūn. – 112 lpp.
- From Plan to Market: World Development Report, 1996. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 242 p.
- McConnel C. B., Brue S. L. Economics Principles, Problems, and Policies. – McGraw Hill, Inc. – 1996. – 825 p.
- Samuelson P.A., Nordhaus W.D. Economics: 13th edition, New York: McGraw – Hill Book Company, 1989. – 1013 p.
- Долан Э.Дж., Кэмпбелл К.Д., Кэмпбелл Р.Дж. Банковское дело и денежно кредитная политика Пер. с англ. – Москва – Санкт-Петербург, 1993. – 446 с.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика: Пер. с англ. – изд. 2 – Москва, 1993. – 829 с.

LATVIJAS NACIŅĀLA BIBLIOTĒKA

0305050877

Veronika Bikse
Tirgus ekonomikas pamati
II daļa
Mācību līdzeklis

Redaktore Ausma Briede
Tehniskie redaktori:
Skaidrīte Rudziša, Valsts Vītums
Iespiests IU *Mācību Apgāds*
Reģ. apl. Nr. 010203423
Rīgā, Kr. Valdemāra 118

1-

Kontroleksemplärs

~~95-3~~
L 635 II